

De Atlas des Enfans,
een Amsterdams
aardrijkskunde-
leerboek

Elias Herckmans
en zijn kaarten van
Chili uit 1643

Puzzelkaarten
om te plakken van
Francis Allan

Tijdschrift
voor de
Geschiedenis
van de
Kartografie

Caert THRESOOR

JAARGANG 39 • NR 1 2020

Een uitgave van de
Barent Langenes Stichting

Redactie Gijs Boink, dr Kees van Grootheest, Ron Guleij, Capt. Hans Kok, dr Ferjan Ormeling, drs Ester Smit, drs Reinder Storm, drs Martijn Storms, Erik Walsmit. Correctie Engelse teksten Francis Herbert (Londen)

Vormgeving Rimke Bartels,
Twin Media bv, Culemborg

Internet www.caert-thresoor.nl
(volledige jaargangen met een vertraging van drie jaar; inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs)

Secretariaat R. Storm, p/a Allard Pierson | De Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam, E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenes Stichting Secr.:
E. Heere, Glenn Millerpad 12,
3543 GE Utrecht

Abonnementen en administratie
Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 30,00
België € 32,00; Europa (zonder België) € 38,00; buiten Europa € 42,00
Losse nummers € 8,00 (exclusief verzendkosten)
Betaling EU-landen middels bankoverschrijving. Overige landen via Paypal
Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Administratie Caert-Thresoor, Mijerstraat 20, 2613 XM Delft, administratie@caert-thresoor.nl
ABN AMRO, IBAN:
NL19ABNA0408579447

ISSN 0167-4994

Copyright Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven Op aanvraag bij administratie@caert-thresoor.nl

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

Inhoud

JAARGANG 39 • NR 1 2020

Artikelen

3 PETER VAN DER KROGT **De Atlas des Enfans (1758-1857)**

Een Amsterdams aardrijks-
kundeboek met blinde kaarten
in tachtig uitgaven

18 BEA BROMMER **Elias Herckmans** en zijn kaarten van Chili uit 1643

26 REINDER STORM **Plakkaarten van Francis Allan** Een negentiende-eeuwse uitgave van de firma Vlieger te Amsterdam

Rubrieken

32 Kaartencollecties in Nederland

36 Varia Cartographica

40 Besprekingen

42 Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

BEELD OMSLAG: detail van afbeelding 1, pagina 4
Wereldkaart uit de *Geographische oefening*, 1758,
waarop de leerling zelf de namen van de continenten
Europa, Azië en Afrika geschreven heeft (Amsterdam,
Allard Pierson UvA, O 61-815).

DE ATLAS DES ENFANS (1758-1857)

*Een Amsterdams aardrijkskundeboek
met blinde kaarten in tachtig uitgaven*

◦ PETER VAN DER KROGT ◦

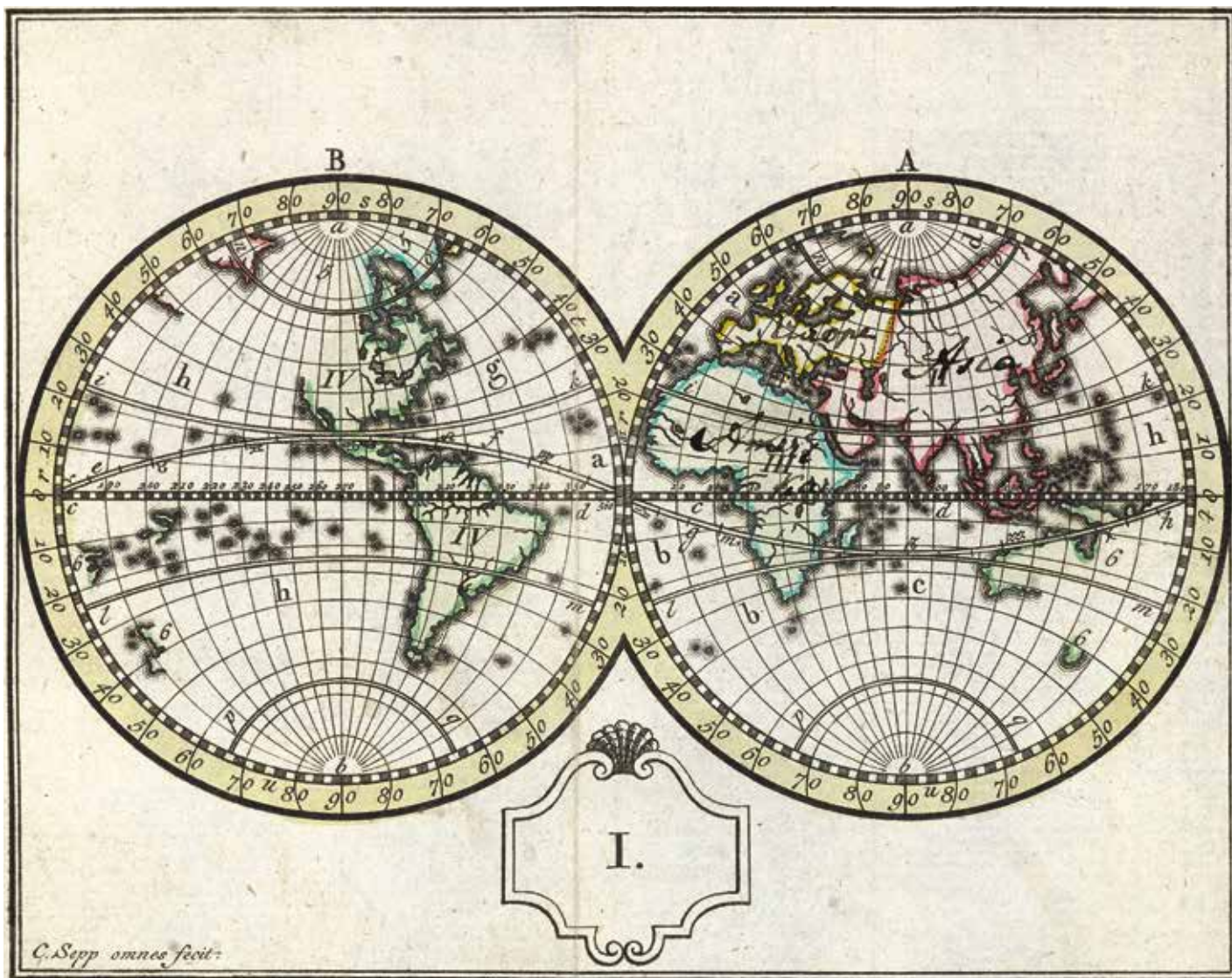
DR. P.C.J. VAN DER KROGT
(1956) is Jansonius-
conservator bij Allard Pierson,
de Collecties van de
Universiteit van Amsterdam,
en verricht onderzoek in het
kader van Explokart.

In 1758 publiceerde François Houttuyn in Amsterdam de *Geographische Oefening*, een klein boekje met een nieuwe methode om kinderen aardrijkskunde – lees topografie – te leren. Dit werk wordt als een van de eerste schoolatlassen beschouwd.¹ Zoals veel leerboeken uit die tijd was de tekst opgebouwd uit vragen en antwoorden, die uit het hoofd geleerd moesten worden. Nieuw was dat het werk was voorzien van 22 kaartjes door Christiaan Sepp waarin alle toponiemen door letters en cijfers waren vervangen. In 1760 is het boekje in het Frans vertaald en uitgegeven door J.H. Schneider met als titel *Atlas des Enfants*, onder deze titel veroverde de methode Europa. In 99 jaar verschenen meer dan tachtig edities in acht talen: Nederlands, Frans, Russisch, Pools, Duits, Italiaans, Spaans en Portugees. De 22 – later 24 – kaartjes zijn steeds opnieuw nauwkeurig gekopieerd; er zijn 21 sets te onderscheiden. De meeste sets verschillen nauwelijks van elkaar en vormen daarom ook een kartobibliografische ‘nachtmerrie’.

*Deez' Geographische Oefening
Niet slegs geschikt tot tijdverkorting
maar ook tot nutte handigheeden
prijz'ik elk jongling naarstig aan
wil hij slegs weynig tijds besteeden
zal hij dezelve vas[t] verstaan²*

DE METHODE

Het leerboekje bestaat uit kaarten met bijbehorende teksten met vragen die aan de hand van de kaarten kunnen worden beantwoord. Om de plaats van landen, steden, gebergten en dergelijke uit het hoofd te leren staan er op de kaarten geen namen – en als ‘titel’ van de kaarten fungeren de hoofdstuknummers in Romeinse cijfers. Toponiemen worden op de kaarten weergegeven met cijfers, letters en enkele symbolen volgens een vast patroon. Zo zijn de provincies van een land (of de staten die op een werelddeel voorkomen, of de continenten op de wereldkaart) met Romeinse cijfers, de steden met gewone cijfers, regio's met kleine letters, buurlanden met hoofdletters en gebergten met astrologische symbolen aangegeven. Rivieren, kapen, baaien en eilanden zijn met kleine letters

1 Wereldkaart uit de *Geographische oefening*, 1758, waarop de leerling zelf de namen van de continenten Europa, Azië en Afrika geschreven heeft (Amsterdam, Allard Pierson UvA, O 61-815).

aangegeven, en wel zodanig dat ze niet dubbel voorkomen. Plaatssymbolen zijn kleine cirkeltjes, het reliëf wordt door in zijaanzicht getekende bergreeksen verbeeld.

Elk hoofdstuk is systematisch opgebouwd:

- **Algemeene Inhoud**, welk land staat er op de kaart?
- **Verdeeling**, hoe is het land verdeeld en noem de provincies, die op de kaart zijn aangegeven.
- **Voorname steden**, noem alle met cijfers aangegeven steden.
- Voor zover van toepassing volgen vragen naar de namen van de **Rivieren, Meiren, Wateren, Gebergten, Schier-eilanden, Kapen, Baaien, en Eilanden**.
- **Grenzen**, aan welke landen en zeeën grenst het land?
- **Uitgestrektheid**, de grootste lengte en grootste breedte van het land in Duitse mijlen. De kaarten zijn niet van een schaalstok voorzien, zodat deze vraag niet op de kaart op te zoeken valt.

Door de vragen en antwoorden van buiten te leren, krijgen de leerlingen 'binnen zeer korten tyd een klaar en beknopt begrip' van de aardrijkskunde. Daarna kan het boek gebruikt worden als een

'beknopt Atlasje', waarvoor achterin een alfabetisch register is opgenomen.

Leerlingen die het hele boek uit hun hoofd geleerd hadden, konden 1.311 toponiemen op de kaart aanwijzen, waaronder 323 landen, provincies en landstreken, en 468 steden. Ze moesten alleen al in de Zeventien Provinciën 51 steden kennen (zie lijst in kader). Uit de keuze van de steden blijkt sterk dat de schrijver uit Noord-Nederland komt, wel zijn stadjes als Hindeloopen en Monnickendam in het noorden ingetekend, maar in het zuiden ontbreken grote steden zoals Leuven, Ieper, Doornik, Kortrijk of Brugge.

37 STEDEN IN DE REPUBLIEK

Amsterdam, Den Haag, Middelburg, Dordrecht, Utrecht, Nijmegen, Deventer, Leeuwarden, Groningen, Vlissingen, Veere, Zierikzee, Hellevoetsluis, Rotterdam, Monnickendam, Edam, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Stavoren, Hindeloopen, Harlingen, 's-Hertogenbosch, Breda, Sluis, Delft, Gouda, Leiden, Haarlem, Alkmaar, Amersfoort, Arnhem, Zutphen, Kampen, Zwolle, Franeker en Sneek.

2

3

2 Titelpagina van de *Geographische Oefening*, uitgave F. Houttuyn, 1758 (Amsterdam, Allard Pierson UvA, O 61-815).

3 Titelpagina van P.J. Prinsen, *Korte Geographische Oefeningen*, uitgave 1857 (Amsterdam, Allard Pierson UvA, Obr. 7295).

4 Kaart van Afrika uit de *Geographische Oefening*, uitgave F. Houttuyn, 1758 (Amsterdam, Allard Pierson UvA, O 61-815).

5 Kaart van Afrika uit Prinsens *Korte Geographische Oefeningen*, uitgave 1857 (Amsterdam, Allard Pierson UvA, Obr. 7295).

14 STEDEN IN DE OOSTENRIJKSE NEDERLANDEN:

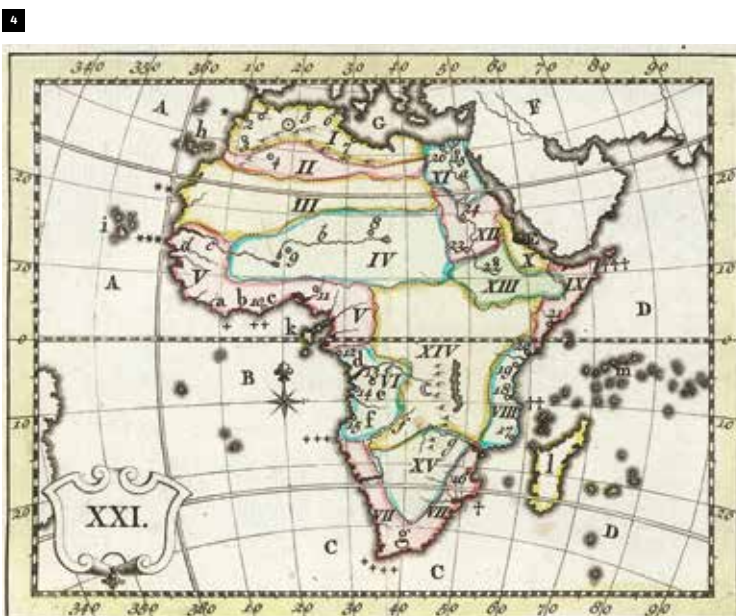
Brussel, Gent, Bergen, Arras, Namen, Limburg, Luxemburg, Geldern, Mechelen, Antwerpen, Lille, Duinkerken, Nieuwpoort en Oostende

zelfs een tabel opgenomen met de procentuele verdeling van de staatskosten onder de zeven provincies. In de latere edities is de informatie steeds bijgewerkt.

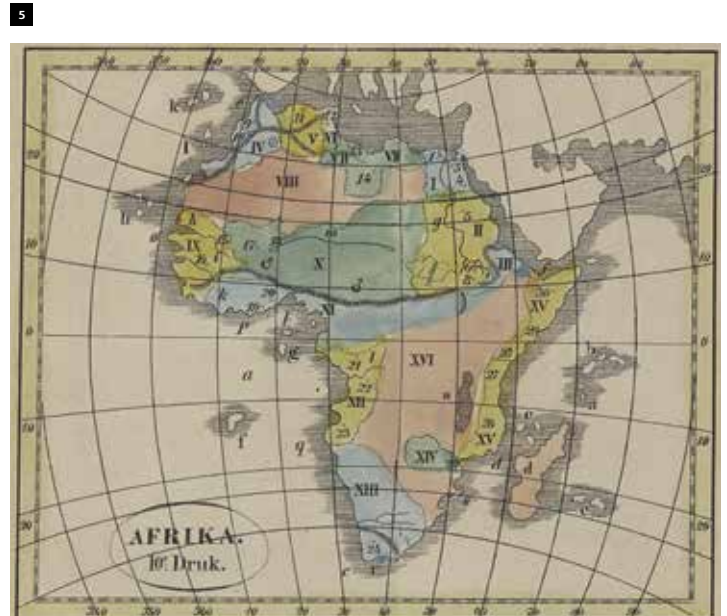
Buiten de topografie is er geen aandacht voor andere onderwerpen; niets wordt geschreven over economie, volkeren, taal en dergelijke. Daar kwam een beetje verandering in met Schneiders vertaling in het Frans uit 1760.³ Elk land begint dan met een paragraaf over de regering, het klimaat, de godsdienst, de zeden en bij sommige landen iets over de natuurlijke hulpbronnen. Deze niet-topografische informatie is in de editie van 1766 verder uitgebreid met handel en het aantal inwoners. Het meest uitgebreid is de informatie over de Verenigde Nederlanden, er is

VRAAG EN ANTWOORD

De leermethode met vragen en antwoorden, wel erothematische of katechetische leermethode genoemd, is vermoedelijk in de aardrijkskunde voor het eerst toegepast door Johann Hübner in zijn *Kurze Fragen aus der alten und neuen Geographie* uit 1693, een werk waarin overigens geen kaarten waren opgenomen. In 1719 publiceerde hij de *Atlas Methodicus* bij Johann Baptist Homann in Nürnberg. Op de kaarten (18x23 cm) zijn de toponiemen vervangen door de beginletters, voorin

4

5

de atlas staan tabellen met verklaringen – niet in de vorm van vragen en antwoorden.⁴

De auteur van Houttuyns *Geographische Oefening* ging echter een stapje verder. De belangrijke geografische objecten worden niet langer weergegeven door de beginletters van hun namen, maar door letters en cijfers zonder relatie tot de naam. Dat maakte het voor de leerlingen natuurlijk een stuk moeilijker.

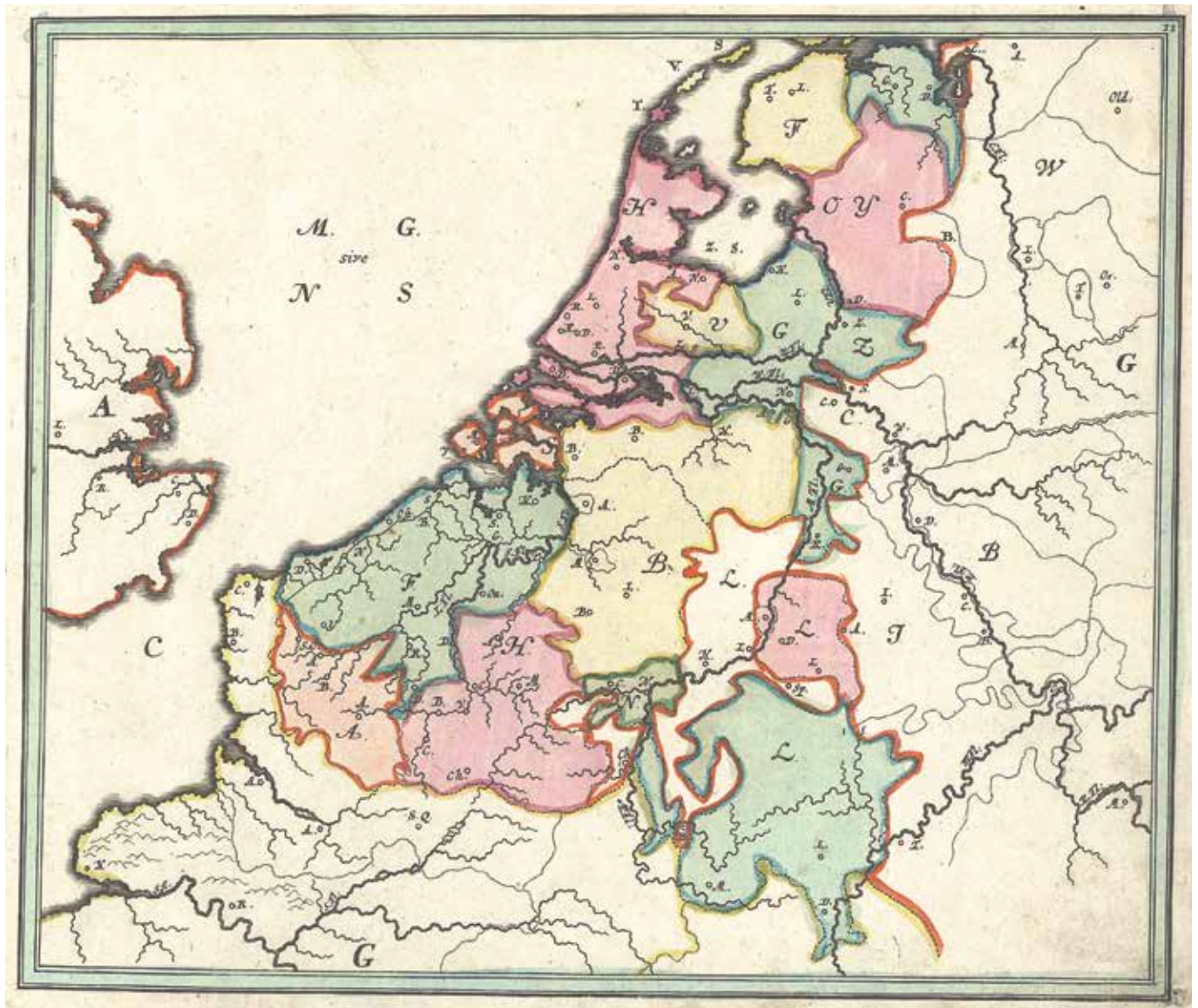
Wie is deze auteur? In de *Geographische Oefening* en de *Atlas des Enfants* wordt geen auteur genoemd. In 1769 verscheen er bij Houttuyn een soortgelijk leerboek, de *Astronomische Oefening*. In de 'Voorrede van de Schryver' wordt eerst het succes van de *Geographische Oefening* vermeld en dan vervolgt de schrijver: "Dit nu heeft de Uitgever van dat Werkje vervolgens aangespoord, om ook eens een kort Opstel over eene andere Weetenschap te voorschyn te doen komen; en hier toe heb ik de Sterrelooptkunde verkoozen." Hoewel

hij het niet met zoveel woorden zegt, zou hieruit afgeleid kunnen worden dat hij ook de auteur van de *Geographische Oefening* is. Deze schrijver is te identificeren als Jan de Vries, omdat hij in een noot naar een door hem geschreven artikel verwijst.⁵

Wanneer Schneider in 1772 in een concurrentiestrijd verwickeld is met de uitgever Bartolomeus Vlam heeft hij van Christiaan Sepp een verklaring gekregen dat Sepp 'alleen de Auteur en Maaker [is] van de Nederduitsche editie van dit Werk en van de Kaartjes in hetzelfde. Welk werk by wylen den Heer Houttuyn is uitgegeeven, en welke bovengemelde Origineele en door my gemaakte Kaartjes thans de Heer J.H. Schneider in Eigendom heeft'.⁶ Sepp is de graveur van de kaarten, maar of hij ook verantwoordelijk is voor de tekst is twijfelachtig.

Omdat niet met zekerheid een auteur aan te wijzen is, wordt in de meeste bibliotheekcatalogi geen auteur genoemd, of wordt de uitgever Schneider⁷ of de graveur Sepp als auteur vermeld.

6 Kaart van de Nederlanden uit de *Atlas Methodicus* van Johann Baptist Homann. De toponiemen worden weergegeven met hun eerste letter (privécollectie).

DE GEOGRAPHISCHE OEFENING VAN 1758

De volledige titel van de eerste uitgave is *Geographische Oefening, schetzende de geheele Aardrijkskunde in XXII. Landkaartjes, naar de Nieuwste Ontdekkingen gemaakt, en opgehelderd by wyze van vragen en antwoorden; zeer nuttig voor de Leerlingen en allerlei Beminnaren van de Geographie*. Het is een klein boekje in 12° (duodecimo) (ca. 16 x 10 cm) met 208 bladzijden en 22 kaarten (9,5 x 12 cm).

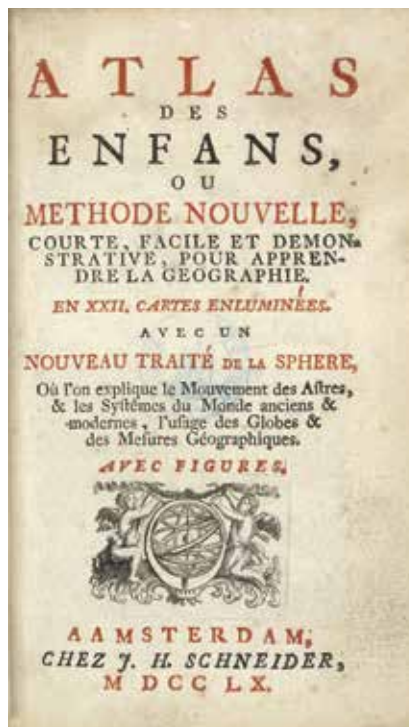
De 22 kaartjes tonen de wereld, de vier continenten en zeventien Europese landen. Op de wereldkaart is de naam van de graveur vermeld: 'C. Sepp omnes fecit' (Christiaan Sepp graveerde ze allemaal) (*plaatset A*). Twee kaarten tonen een groter gebied dan waarvoor ze bedoeld zijn. Voor de Oostenrijkse Nederlanden is een kaart van de Zeventien Provinciën⁸ gebruikt, en voor Zweden een kaart van heel Scandinavië. Het Iberische schiereiland als eerste kaart is in Nederlandse atlassen niet ongebruikelijk, maar de verdere volgorde van de kaarten is in geen andere Nederlandse atlas aangetroffen.

DE 22 KAARTEN

I. Wereld	XI. Groot-Brittannië
II. Europa	XII. Denemarken
III. Portugal	XIII. Noorwegen
IV. Spanje	XIV. Zweden
V. Frankrijk	XV. Rusland
VI. Heilig Roomse Rijk	XVI. Pruisen
VII. Zwitserland	XVII. Polen
VIII. Italië	XVIII. Hongarije
IX. Oostenrijkse en Franse Nederlanden	XIX. Europees Turkije
X. Republiek der Verenigde Nederlanden	XX. Azië
	XXI. Afrika
	XXII. Amerika

De kaartjes zijn ingekleurd omdat dat voor de leerlingen aangenamer was. Jan de Vries schreef daarover in zijn *Astronomische Oefening*: 'De reden waarom deze Plaatjes afgezet zyn, is niet, om dat ik zulks volstrekt noodzaakelyk oordeelde, maar eensdeels, om (in navolging van de Gekleurde Geographische Oefening) het oog der jonge Leerlingen te verlustigen, welke, door zulke geringe byvoegzelen, dikwils des te greetiger tot een Weetenschap aangelokt worden.'

In 1760 verkocht Houttuyn de koperplaten aan de boekhandelaar J.H. Schneider⁹ met het recht op de uitgave van de tekst in het Frans. In datzelfde jaar 1760 publiceerde Schneider een Franse vertaling met als titel *Atlas des Enfants*. Dit boekje, met hetzelfde formaat als de Nederlandse, heeft 220 bladzijden met 22 kaarten, en een appendix van 52 bladzijden met een verhandeling

7

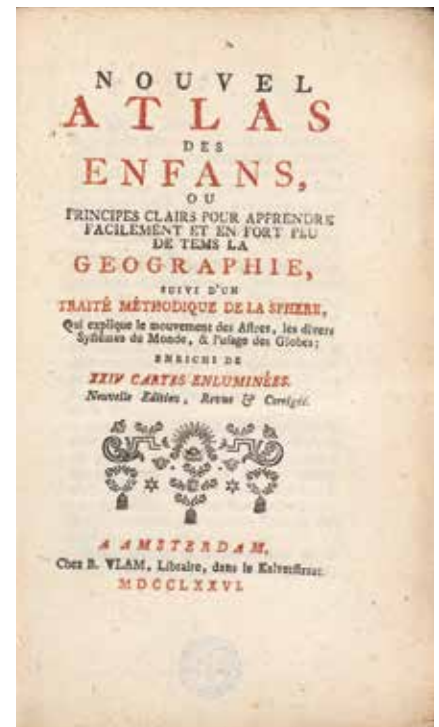
over de sfeer waarbij twee astronomische platen toegevoegd zijn.

Het 'Voorbericht' meldt dat de landkaartjes gemaakt zijn naar het voorbeeld van Guillaume Delisle, met enkele verbeteringen door nieuwe ontdekkingen. Schneider bleef nieuwe uitgaven van de *Atlas des Enfants* produceren: 1763, 1766, 1773, 1779 en 1785. Vanaf de uitgave 1766 voegde Schneider een speciale frontispies toe: een jongetje dat als een kleine Atlas de hemelbol torst, met op de achtergrond schepen op de rede van Amsterdam en aan de zijkanten figuren met een jakobsstaf, kijkers en een astronomisch instrument (mogelijk een sextant). De frontispies is gesignd C.F.F.Sc., dit is vrij zeker de uit Duitsland afkomstige Christian Friedrich Fritsch (1719-vóór 1774), die vanaf 1742 in Amsterdam werkte.

Een Duitse vertaling is in 1767 door de graveur Christiaan Sepp uitgegeven onder de titel *Geographische Belustigung der Jugend*. De kaarten worden hier 'Probir-Charten' genoemd. Deze uitgave is geen succes geweest en kende geen latere drukken.

CONCURRENTIE

De erfgenamen van François Houttuyn publiceerden in 1769 de *Astromische Oefening* als pendant van de *Geographische Oefening*. Daar wilden ze ook een nieuwe druk van maken, maar ze hadden niet meer de beschikking over de koperplaten, en Schneider wilde ze kennelijk niet uitlenen of kaarten leveren. De erfgenamen hebben toen door de graveur Abram van Krevelt (1732-1784/91) een set nieuwe koperplaten laten maken (*plaatset C*). Daarmee kon in 1769 de derde Houttuyn-uitgave met ongewijzigde tekst

8

7 Titelpagina van de *Atlas des Enfants*, uitgave J.H.

Schneider, 1760 (Amsterdam, Allard Pierson UvA, OK 62 5339).

8 Titelpagina van de *Nouvel Atlas des Enfants*, uitgave B.

Vlam, 1776 (Amsterdam, Allard Pierson UvA, O 71-8).

9

verschijnen, in 1778 en 1783 gevolgd door een vierde en vijfde druk.

Deze Duitse en Nederlandse uitgaven zullen voor Schneider geen groot probleem zijn. Dat was anders toen Bartolomeus Vlam in 1772 met een eigen Franstalige versie kwam, de *Nouvel Atlas des Enfants*, met 22 nieuw gegraveerde kaartjes (plaatset D).¹⁰

De tekst van het werk is voor deze uitgave bewerkt door Daniel Hendrik Dautun (1741-1826), Frans kostschoolhouder te Zwolle. In 1771 had Dautun bij Vlam al zijn *Clef de la géographie* (zonder kaarten) gepubliceerd.¹¹ In het voorbericht van de *Nouvel atlas des Enfants* wordt veel kritiek geleverd op Schneiders uitgave (zonder die overigens bij naam te noemen):

“Dit werk moet echter niet worden verward met een ander bijna vergelijkbaar, dat dezelfde titel draagt. Om des te beter de superioriteit van de onze te laten zien, zullen we het verschil

laten zien, en aangezien er onlangs een nieuwe editie van dat werk is verschenen [*editie 1766, PvdK*], gecorrigeerd en sterk vermeerderd, is het ook die uitgave die we voornamelijk zullen behandelen. Het is een bepaald principe dat elk werk, om betrouwbaar te zijn, qua inhoud moet beantwoorden aan hetgeen in de titel gesteld wordt. Het werk in kwestie heeft als titel: *Atlas des Enfants*: het is daarom bestemd om kinderen te onderwijzen en te laten leren, die meestal niet de diepe en abstracte kennis hebben, wat de eerste elementen van de geografie zijn. Voor kinderen is het daarom noodzakelijk om in kindertaal te spreken; dat wil zeggen, duidelijk, precies, bondig en eenduidig, hetzij voor de voorwaarden, hetzij voor de verklaring, wegens de zwakte van hun geest. Laten we daarom eens kijken of het werk zijn titel, zelfs zijn plan, en hoe het ervan verschilt, haalt.”¹²

Vervolgens noemt hij voorbeelden van ingewikkelde terminologie, en vervolgt met de verbeteringen die hij aanbracht in tekst en volgorde van de onderdelen per land. Ook wordt kritiek geuit op het zonder meer noemen van belangrijke steden, zonder te schrijven waarom ze belangrijk zijn. Dautun heeft dat allemaal toegevoegd.

Hoewel een zekere mate van zelfpromotie (en zelfoverschatting?) aanwezig is, heeft Dautun inderdaad de tekst verbeterd. De eerste vraag is “Qu’est-ce que la Géographie”. Bij Schneider is het antwoord: “C’est la Description Mathématique, Physique & Politique de la Terre” en bij Dautun simpelweg: “C’est la Description de la Terre”, en zo zijn er meer voorbeelden te vinden. Ook is het aantal toponiemen gewijzigd. In de republiek zijn 39 steden genoemd,¹³ één meer dan in Schneiders laatste editie (waar in 1766 als 38ste stad Coevorden is toegevoegd). De keuze is niet gelijk, Vlam heeft Harderwijk, Bergen op Zoom, Brielle, en Lemmer toegevoegd, maar Monnickendam, Stavoren en Sneek weggelaten. Bij de belangrijkste steden staat een korte toelichting, bijv. “Amsterdam, sur l’Amstel & le Ty ou l’Y. Son Hôtel-de-Ville, son Port & sa Bourse sont remarquables.” In de zuidelijke Nederlanden zijn nu vijftien steden vermeld: toegevoegd is Leuven (“Louvain, sur la Dille, en Brabant. Il y a une Université célèbre”).

Om concurrentie te voorkomen vroeg Schneider een privilege van de Staten van Holland en West-Friesland aan, dat hem op 10 september 1772 verleend werd. Dat mocht echter niet baten, Vlam publiceerde diverse nieuwe drukken. Hij kon kennelijk voldoende aantonen dat zijn werk niet identiek was aan dat van Schneider. In de uitgaven van 1779 en 1785 gaat Schneider

in een 'Avertissement' van negen bladzijden in op de gang van zaken. Het publiek moet weten wie de echte auteur is van de atlas en maker van de kaarten. Hij noemt Dautuns woord vooraf in de Vlamuitgave 'ongetwijfeld het werk van een Quadrumanus¹⁴, die de jezuïeten uit Azië of Amerika hebben meegebracht en die hem hebben geleerd een paar woorden te schrijven, of van een man, ontsnapt uit een gekkenhuis'.¹⁵ Schneider heeft wel 2.000 fouten gevonden in Vlams uitgave.

Desondanks heeft Schneider zich wel iets van de kritiek aangetrokken. In zijn uitgave van 1773 heeft hij bij de steden wat informatie toegevoegd ("Amsterdam, la plus considerable, la plus peuplée & la plus riche de toutes"). Dautuns kindertaal volgde hij echter niet. Vlam verzorgde zes uitgaven van Dautuns *Nouvel Atlas des Enfants* tussen 1772 en 1793 – de laatste editie met een nieuwe set koperplaten gegraveerd door Cornelis van Baarsel (*plaatset N*).

Schneider overleed in 1790 en het gedeeltelijke kopijrecht en de resterende exemplaren van de *Atlas des Enfants* worden gekocht door A. en J. Honkoop te Leiden.¹⁶ Vlam overleed in 1797, waarna J. van Gulik uit de boedel de *Nouvel atlas des Enfants* kocht.¹⁷ Van Gulik en Honkoop besloten om samen te werken en gaven in 1798 de zevende druk uit van de *Nouvel Atlas des Enfants* met de kaarten van Van Baarsel.¹⁸ Er volgden nog gezamenlijke edities tot 1817 met in de laatste editie enkele veranderingen in de kaartjes.¹⁹

OVERIGE UITGAVEN IN FRANS EN NEDERLANDS

In 1774 verscheen bij de uitgevers Jean-Marie Bruyset père (1719-1793) en fils (1749-1817) te Lyon een kopie van Schneiders uitgave van 1766. De koperplaten voor zijn werk kwamen uit Augsburg (*plaatset F*). De wereldkaart is gesigineerd: "Ios. Friedrich Rein omnes sculpsit. C.H. Stagè excud. Aug. Vind." Van Stage kennen we een hierna te bespreken Duitse uitgave met andere kaarten. Bruyset maakte in 1778 en 1783 nog een tweede en derde editie met Reins koperplaten, de vierde editie uit 1784 bevat echter een andere set koperplaten (*plaatset K*). Deze laatste set is slordig gegraveerd, regelmatig ontbreken er letters of cijfers.

Twee uitgevers in Antwerpen en Brussel zagen ook brood in de *Atlas des Enfants*. Als eerste verzorgde de Brusselse uitgever Benoît Le Francq in 1780 uitgaven in het Frans en in het Nederlands, respectievelijk *Nouvel atlas des Enfants* en *Nieuwen atlas der jeugd*. Het woord vooraf is identiek aan dat van Bruyset in Lyon. Mogelijk had Le Francq geen

eigen set koperplaten, maar kocht hij afdrukken bij anderen. Zijn atlas komt voor met de tweede set platen van Bruyset (*plaatset K*), de set van Vlam (*plaatset D*) of een set die ook door Spanoghe gebruikt is (*plaatset L*). In 1786 had de Antwerpse drukker C.M. Spanoghe ook uitgaven in het Frans en Nederlands gemaakt, met een nieuwe set koperplaten (*plaatset L*). Naar eigen zeggen volgde Spanoghe de laatste Franse uitgave van 1779. Er waren twee uitgaven in dat jaar, maar hij bedoelde de uitgave van Vlam ("Amsterdam, op de Amstel en het Y. Het Stadhuys, de Haven en de Beurs zyn zeer aenmerkelyk.")

UITGAVEN IN ANDERE TALEN

De methode met de vragen-en-antwoorden aan de hand van kleine, goedkope kaartjes sloeg aan in Europa. In de loop van zeventien jaar verschenen er zes vertalingen, al dan niet bewerkt, in even zoveel landen.

RUSSISCH 1769-1778

Het spits werd afgebeten door een uitgave in Moskou, bewerkt en uitgebreid door Philippe Henry Dilthey (1723-1781) en gedrukt bij de keizerlijke universiteit te Moskou. Het werk verscheen er tweetalig, Frans en Russisch onder de dubbele titel *Atlas des Enfants* – Дѣтской Атласъ (Dyetskoy

9 Frontispies met een jonge atlas uit de 1776 uitgave van Vlam (Amsterdam, Allard Pierson UvA, O 71-8).

10 Russische titelpagina Дѣтской Атласъ (Dyetskoy Atlas) (New York Public Library, Slav. Reserve 92-4114).

Atlas), de rechterpagina steeds in het Russisch, de linker in het Frans. Omdat het daarom twee maal zo dik werd, plande Dilthey een uitgave in meerdere deeltjes. Hij breidde de tekst uit met onder andere veel genealogische gegevens over vorstenhuizen. Het lijkt erop dat de bewerkingen steeds uitgebreider werden, uiteindelijk verscheen het in zes deeltjes in negen banden tussen 1768 en 1778 met 1776 bladzijden. Met name het vierde deel over het Russische rijk met 398 bladzijden is het meest uitgebreid. Behalve de 22 kaarten, opnieuw gegraveerd (*plaatset B*), zijn ook een groot aantal afbeeldingen van wapenschilden toegevoegd. De kaartjes zijn identiek aan die van Sepp; ook Russische kinderen moesten leren waar Hindeloopen lag en bleven onwetend over de universiteitsstad Leuven. Maar daarentegen hoefden ze maar 21 steden in het Russische rijk te kennen. (wel zijn de namen van de steden door Dilthey gecorrigeerd, en de meeste werden voorzien van een extra toelichting.)

POOLS 1772

In 1772 publiceerde de Duits-Poolse uitgever Michael Gröll (1722-1798) twee vrijwel identieke uitgaven van de *Atlas dziecinny*, een vertaling en bewerking door Dominik Gabriel Szybiński (1730-1799) van de 1766 uitgave van de *Atlas des Enfants*. De bewerking bestond onder meer uit het inkorten van de tekst over de Verenigde Nederlanden – Poolse kinderen hoefden niet te weten hoe de financiële huishouding van de Staten-Generaal in elkaar zit. De tekst over Polen is volledig nieuw geschreven en neemt bijna de helft van het hele boek in beslag. De 22 kaartjes zijn nauwkeurig gekopieerd (*plaatset E*), met uitzondering van de kaart van Polen, waarop grenzen met Pruisen zijn veranderd (en in overeenstemming gebracht met de kaart van Pruisen). Ook zijn er toponiemenletters toegevoegd.²⁰

SPAANS 1775

Vijf van Sepps kaartjes – de wereld en de vier continenten – zijn nagegraveerd voor de *Nuevo metodo para apreender la geografía* van Antonio Gonzalez Cañaveras, uitgegeven door Juan Antonio Lozano in Madrid in 1775. Een zesde kaartje, twee halfronden met de diverse hemelcirkels, is toegevoegd. De kaartjes zijn gegraveerd door Andrés de la Muela (*plaatset G*). In 1793-1794 verscheen een sterk uitgebreide versie van dit werk als *Método para apreender por principios la geografía general y particular* (Madrid: Benito Cano), waarin de set kaartjes is uitgebreid tot 31 (de 22 Vlamkaarten en negen afbeeldingen over de mathematische geografie).

Zes kaartjes – de wereld, de continenten en Spanje (*plaatset O*) – zijn in 1799 toegevoegd aan het Spaans geografieleerboek *Breves tratados de esfera y geografía universal* van Juan Cayetano Losada. Van dit boek zijn in totaal zeven drukken verschenen, de laatste in 1834.

De werken van Gonzalez Cañaveras en Losada zijn geen vertalingen maar eigen teksten waarin de blinde kaartjes zijn toegevoegd. Een ‘echte’ vertaling van Schneiders *Atlas des Enfants* met alle kaartjes (*plaatset M*) is in 1786 in het Spaans verschenen. De uitgave is bewerkt door Francisco Vazquez en uitgegeven als *Atlas Elementar* door Pantaleon Aznar in Madrid.

DUITS 1776

Hoewel er al in 1767 in Amsterdam een Duitse vertaling was uitgegeven, begon de verspreiding in Duitsland pas goed met de uitgave van de *Atlas für die Jugend*, die in 1776 te Augsburg bij Conrad Heinrich Stage verscheen. In de titel wordt vermeld dat het werk ‘nach D. Büschings Lehrart’ is opgesteld. Sepps Duitse vertaling uit 1767 was niet erg best. Stage schrijft dat in de kaarten in die uitgave “von einem Ungenannten mit einem Texte begleitet [war], der aber, außer seinen Trockenheit, noch viel Unrichtiges und Fehlerhaftes an sich hat.” Hij vervolgt dat de Piarist Szybiński de tekst verbeterd had, maar dat ook in diens tekst veel fouten zitten. De huidige Duitse uitgave is volledig omgewerkt en de fouten zijn verbeterd, waarbij vooral gebruik gemaakt is van Büschings *Geographie*. Een van de veranderingen is de volgorde van de kaarten. Het eerste Europese land dat behandeld wordt in de Amsterdamse uitgaven is Portugal, en dat is in alle vertalingen zo gebleven, behalve in deze Duitse. Stage begon met Duitsland! De tekst is verder sterk uitgebreid. Aan Amsterdam wordt bijna een hele bladzijde besteed. De kaarten zijn echter identiek aan die van Schneiders atlas, wat inhoudt dat de te leren topografische namen ook identiek zijn.

De nieuwe set kaarten voor deze uitgave is gegraveerd door J. Marianus (*plaatset H*). Een paar jaar eerder was er al een set kaarten voor Stage gegraveerd door de graveur Joseph Friedrich Rein (*plaatset F*), maar om onbekende reden is die set niet door Stage gebruikt, maar alleen door Bruyset.

Stage maakte in 1780 een uitgave met nieuwe tekst mede naar het werk van Gatterer,²¹ en in 1791 een derde herziene uitgave. De nummering van de kaartjes is voor deze beide uitgaven gewijzigd, tevens is een nieuwe grotere kaart van Duitsland toegevoegd. Vierde en vijfde uitgaven volgden in 1819 en 1833 bij de Jenisch und Stageschen Buchhandlung in Augsburg en Leipzig, met een

nieuwe tekst door Dr. [Daniel?] Holzmann. Ook voor deze uitgave zijn de kaarten hernummerd en herzien of vervangen.

ITALIAANS 1777

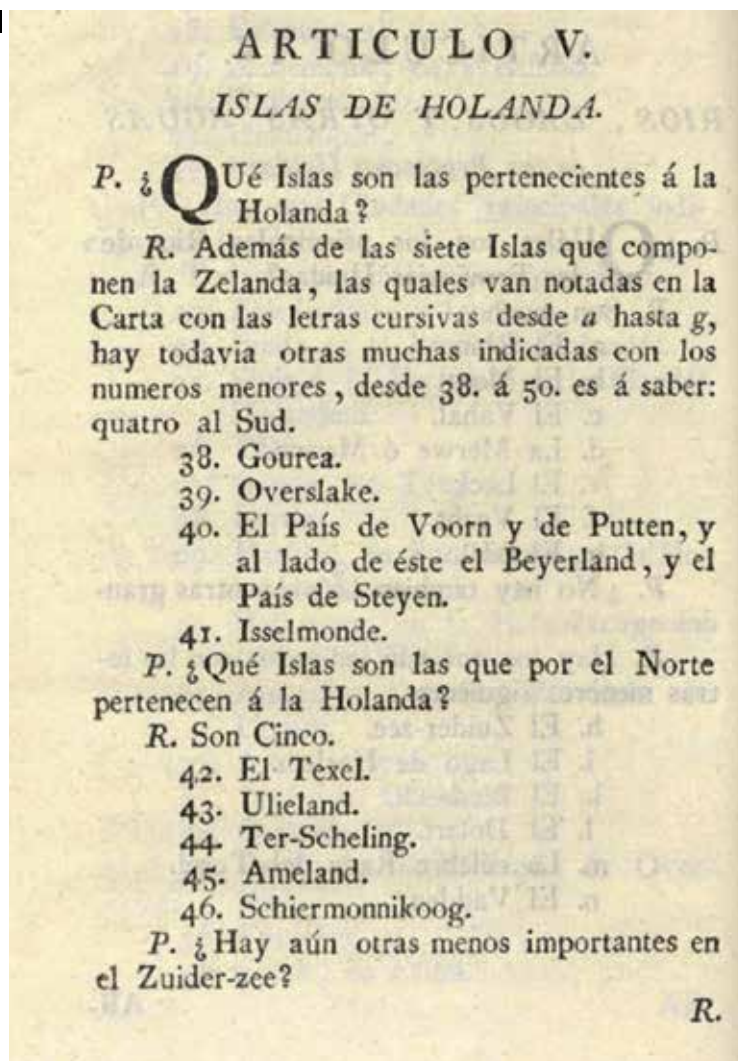
De *Nuove Atlantes Portatile* van de Venetiaanse uitgever Giammaria Bassaglia is ondanks de andere titel een vertaling van de *Nouvel Atlas des Enfants* van Vlam – de eerste vertaling die niet op Schneiders werk gebaseerd is. Bassaglia maakte het de Italiaanse kinderen wat makkelijker. De kaartjes in zijn atlas zijn de enige in de *Atlas-des-Enfans*-navolgers die de naam van het land vermelden. Dat is dan ook de enige verandering. De lijsten met toponiemen zijn identiek aan die van Vlam. De kinderen kregen hier ook les in beleefdheid. In Vlams uitgave antwoorden de kinderen met “Oui”, in de Nederlandse en Duitse uitgaven met “Ja”, maar in Italië zeggen ze netjes “Sì Signore.” In 1785 maakte Bassaglia een tweede editie, in 1790 gevolgd door een uitgave bij Giacomo Storti.²²

PORTUGEES 1782

De uitgever Francisco Rolland in Lissabon bracht in 1782 de Portugese vertaling van de *Atlas des Enfants* uit met de fraaie titel *Atlas novo para uso da mocidade Portuguesa* (Nieuwe Atlas voor het gebruik door de Portugese jeugd). Het voordeel voor Portugal was dat dat land als eerste behandeld wordt. Volgens de titel is het verder ‘vertaald, uitgebreid, gecorrigeerd en geannoteerd’ (traducção, acrescentada, corrigida, e adonatada) door José Anastasio da Costa e Sá.²³ De topografische kennis hoefde niet uitgebreid te worden, want de kaartjes zijn weer precies gekopieerd uit de uitgave van Schneider (*plaatset J*). Echter, de tekst is vertaald naar de uitgave van Vlam en die heeft bij veertien van de 22 kaarten deels andere letters en cijfers voor de toponiemen toegepast. Het gevolg is dat de codering op de kaarten niet overeenkomt met die in de tekst. Voor Portugal heeft de auteur dat gemerkt en de kaart aangepast. Maar niet op de dertien andere kaarten. Dus Portugese kinderen leerden dat Besançon (14) de hoofdstad van Lyonnais (XII) is en in Noord-Frankrijk ligt (voor de goede orde: Schneider XII = Champagne, 14 = Reims). Ook hun beeld van Nederland was vreemd: stad nummer 1 is bij Schneider, en dus op de kaart, Amsterdam, bij Vlam is nummer 1 Middelburg en Amsterdam nummer 10, dat bij Schneider voor Vlissingen staat. Gevolg: Portugese kinderen leerden dat Amsterdam op Walcheren in Zeeland ligt en dat Vlissingen aan het IJ in Holland ligt.

Dat is opgemerkt, want in het exemplaar van de atlas in de Biblioteca Nacional in Lissabon (plaatsnummer ca-266-p) is met de pen de tekst

41

gecorrigeerd. Maar het is niet aan de uitgever doorgegeven, of hij vond het niet belangrijk, want in de volgende edities van 1791, 1812 en 1824 is er niets veranderd. Voor die editie van 1824 is dat niet het grootste probleem. De tekst van deze ‘nova edição augmentada’ is helemaal niet aangepast. Frankrijk is nog een monarchie onder de Bourbons en de Nederlanden zijn nog verdeeld in Franse en Oostenrijkse Nederlanden in het zuiden en de Republiek der Verenigde Provinciën in het noorden.

ENGELS

Een Engelse editie van de *Atlas des Enfants* is er niet.²⁴ Wel zijn er in het Engels diverse geografieleerboekjes uitgegeven, waarvan verschillende kaarten bevatten, bijvoorbeeld *A new Geographical and Historical Grammar*, uitgegeven door Thomas Jefferys vanaf ca. 1744. In deze uitgaven zijn ‘gewone’ kaarten opgenomen. In *A new Atlas or a compleat set of maps* uit 1778 van J. Young,²⁵ een editie uit 1782 is uitgegeven door John Ainslie in Londen en William Faden in Edinburgh, bevinden zich 23 blinde kaarten met letter- en cijfernotaties.²⁶ Het is echter geen kopie van de *Atlas des Enfants*.

²⁴ Het benoemen van de Hollandse eilanden in de *Atlas Elementar* van Aznar, Madrid 1786. ‘Overslake’ = Overflakkee; ‘Steyen’ = Strijen (Madrid BNE, GM/1377m).

A

B

C

D

E

F

G

H

C

D

G

H

K

L

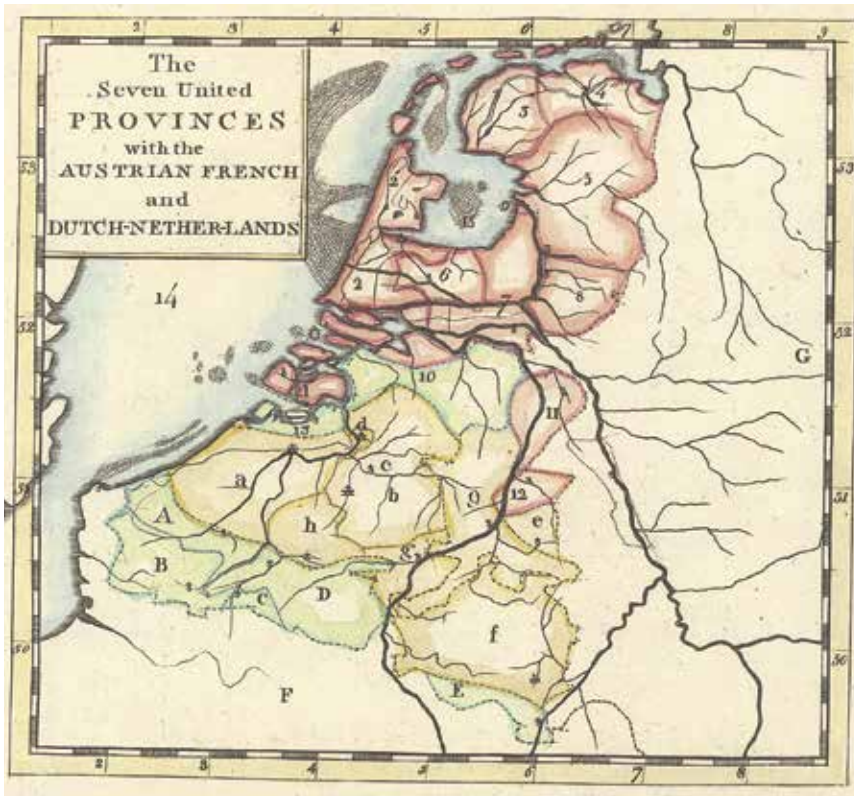

P

12 Vijftien kaarten van de Republiek en het Koninkrijk Holland.

De letters geven de plaatssets aan (zie tabel en lijst op blz. 16)

- A Amsterdam, Allard Pierson Uva, O 61 815;
- B New York Public Library, Slav. Reserve 92-4114;
- C Amsterdam, Allard Pierson Uva, OK 62 3849;
- D Amsterdam, Allard Pierson Uva, O 71 8;
- E Warszawa, Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, 5.13.5.51;
- F Utrecht UB, MAG: T oct 355;
- G Madrid BNE, GmM/672-680;
- H en I Privécollectie;
- J Lissabon, Bibl. Nat., ca-266-p;
- K Amsterdam, Allard Pierson Uva, OK 62 828;
- L Amsterdam, Allard Pierson Uva, OK 62 2389;
- M Madrid BNE, GmM/13774;
- N Amsterdam, Allard Pierson Uva, OK 62 2039;
- P Den Haag, Koninklijke Bibliotheek 1087 F 41.

13

13 Engelse blinde kaart van de Nederlanden, herkomst onbekend (privécollectie).

14 Aantekening van een leerling op de kaart van Polen: "Poolen was voorheen 13000 vierkante mijlen en nu 1000 groot. In Poolen is de Kaalen Berg de hoogste en Poolen heeft 2 vrije rijk steden Danzig en Tork. Van Danzig komp veel kooren." (Amsterdam, Allard Pierson UvA, OK 62 3849).

Van een mogelijk oudere Engelse blinde kaart is alleen de kaart van de Nederlanden bekend. Deze kaart heeft als titel *The Seven United Provinces with the Austrian French and Dutch-Nether-lands*.²⁷ Hoewel de titel overeenkomt met de titel van de overeenkomende kaart in de atlas van Young, zijn de kartografische weergave en de gebruikte toponiemencodering afwijkend. Het boekje waar deze kaart bij hoort is (nog) niet bekend. Gezien de geheel afwijkende nummers en keuze van toponiemen is deze kaart geen kopie van die van Houttuyn of van Vlam. De mogelijkheid dat dit Engelse kaartje een voorloper is van Houttuyn kan ook niet uitgesloten worden.

Alle acht taaledities, de twee oorspronkelijke Nederlands en Frans, en de zes vertalingen mogen dat wat betreft de tekst aangepast zijn waarbij vaak de tekst over het land van uitgave uitgebreid is, de topografische kennis bleef in alle edities gelijk en volgens Schneider of Vlam (die overigens voor meer dan negentig procent met elkaar overeen komen). Kinderen van Moskou tot Lissabon moesten weten waar het stadje Hindeloopen en het Zeeuwse eilandje Wolphaartsdijk lagen, terwijl soms belangrijke plaatsen in het eigen land niet geleerd hoefden te worden.

GEBRUIK

De *Atlas des Enfants* was een uitgave bedoeld voor kinderen. Van de ontvangst van het werk bij deze gebruikersgroep is niets bekend. Verwacht kan worden dat het uit het hoofd leren en op kaarten aanwijzen van meer dan duizend toponiemen niet als de meest aangename bezigheid gezien werd. De geraadpleegde exemplaren bevatten zelden door kinderen gemaakte opmerkingen. Verwacht kan worden hun exemplaren na gebruik zodanig versleten waren dat ze weggegooid zijn. De exemplaren die we nu in bibliotheken vinden zullen wellicht nooit door kinderen gebruikt zijn. Enkele uitzonderingen zijn een editie van Houttuyn uit 1778,²⁸ waarin met potlood enkele aantekeningen in een kinderhand geschreven zijn en een exemplaar van Vlams *Nouvel Atlas des Enfants* uit 1791²⁹ met een Franstalig lijstje van Europese landen met hun hoofdsteden.

De familie Mozart heeft tijdens het verblijf in Nederland in 1765-1766 een exemplaar van de eerste druk van Schneiders *Atlas des Enfants* gekocht, mogelijk voor de tienjarige Wolfgang. Het exemplaar bevindt zich nog steeds in de bibliotheek van Mozart.³⁰ In hoeverre Mozart de topografie uit dit boekje geleerd heeft, is niet bekend.

DE NEGENTIENDE EEUW

Het zal duidelijk zijn dat een geografisch leerboek met als hoofdbestanddeel de topografie uit 1757 tijdens en na de Franse tijd niet meer bruikbaar was. Het was dan ook in de Franse tijd dat de kaartjes voor het eerst echt gewijzigd werden. In 1793 graveerde Van Baarsel al nieuwe kaarten voor de Vlamuitgave (*plaatset N*). Deze set is nog tot 1817 met aanpassingen gebruikt.

Een uitgave met nieuwe kaartjes is in 1809 uitgegeven door Johannes Allart met een tekst van Daniel Hendrik Dautun, die ook al de tekst voor Vlam bewerkt had. De blinde kaartjes zijn wat groter en gegraveerd door A. Zurcher (circa 19 x 13

14

cm) (plaatset P). Dezelfde uitgever publiceerde in 1816 Dautuns *Géographie des jeunes gens, selon les derniers changemens, faits dans les années 1815 et 1816* met daarin een nieuwe set koperplaten gegraveerd door W.C. van Baarsel (plaatset Q). Helaas is van dit werk slechts één incompleet exemplaar bekend.³¹ Mogelijk verscheen er ook een Nederlandstalige uitgave.³²

De Haarlemse kweekschooleraar Pieter Johannes Prinsen (1777-1854) publiceerde in 1816 zijn *Geographische Oefeningen* met 22 tot 24 kaarten (vijf drukken 1816-1845),³³ het jaar daarop gevolgd door de *Korte Geographische Oefeningen* met vijf tot zeven kaarten (tien drukken 1817-1857). De kaartjes lijken erg veel op die van de achttiende-eeuwse voorgangers, maar zijn aangepast aan de nieuwe politieke situatie. In de verschillende drukken zijn vaak kaarten vervangen, in de latere drukken zijn ze uitgevoerd in lithografie. De tekst is volledig nieuw, en niet meer in de vraag-en-antwoord stijl. Het werk is in verschillende lessen ingedeeld, die de onderwerpen en de landen in de vorm van een tekst beschrijven, met daarin onder andere een verwijzingen naar de kaarten. Aan het eind van elke les staan vragen. De laatste druk van de *Korte Geographische Oefeningen* verschijnt in 1857, precies 99 jaar na de uitgave van de *Geographische Oefeningen* van François Houttuyn. Verdere uitgaven waren ook niet educatief verantwoord: werd Prinsens werk in 1816 nog een “nuttig werkje” genoemd,³⁴ dertig jaar later, in de bespreking van de vijfde druk uit 1847, is het een “werkje [dat] volstrekt niet staat op het tegenwoordig standpunt der aardrijkskunde, en alzoo voor het onderrigt in die wetenschap thans grootendeels onbruikbaar is.”³⁵

Tot slot een vernietigend oordeel van P.H. Witkamp, schrijver van een groot aantal aardrijkskundige leerboeken, die in zijn overzicht over het aardrijkskundeonderwijs in 1861 over Houttuyns *Geographische oefeningen* schreef:³⁶ “voorzien van dusgenoemde blinde kaarten, zeer dienstig voor huiselijke studie, doch weinig geschikt voor ‘t onderrigt op de school, vooral in groote klassen. De tekst [...] was niet veel meer dan eene optelling van eigennamen, met omslagtige beschrijvingen van grenzen, stroomten en bergketenen, optellingen, die dikwijls niets meer bevatten dan met een enkelen blik op de kaart waar te nemen was. De natuurlijke gesteldheid der landen was even dor behandeld en hun belang voor handel en nijverheid alleen aangetoond in eene schrale opsomming van voortbrengselen,” en daarna citeert hij de hoogleraar geografie en ethnologie P.J. Veth, die in 1852 schreef³⁷: “In plaats van een levensademend beeld van onze

aarde, vertoonde men een dor geraamte, en de leerling schuwde eene wetenschap, die bij eene rechte beoefening vol aantrekkelijkheid is, als het *non plus ultra* van wat hij zich vervelend, denken kon.”

Het blijkt dat er nog diverse leerboeken uit de negentiende eeuw bestaan met blinde kaarten volgens de Houttuynmethode. Na afsluiting van dit onderzoek is een set kaarten bekend geworden uit het *Beknopt Aardrijkskundig schoolboek voor de jeugd volgens de nieuwste landverdeling* door J. van Wijk Roelandszoon uit 1817 (en latere edities), en wees Geert Bekkering me op een kaart

SUMMARY

The *Atlas des Enfants* (1758-1857): An Amsterdam geography book with blank maps in eighty editions / Peter van der Krogt

In 1758 François Houttuyn published in Amsterdam a small booklet entitled *Geographische Oefening* (Geographical Exercise). This work contained a new method to teach children geography – for which read ‘topography’. The text consisted of questions and answers, which the children had to learn by heart. It included 22 maps in which all place names had been replaced by letters and numbers. In 1760, the booklet was translated into French and published by J.H. Schneider with the title *Atlas des Enfants*; under this title the method conquered Europe. Within 99 years more than eighty editions appeared in eight languages.

In order to learn the location of countries, cities, mountains and the like by heart, the maps lack names and titles: the latter are indicated only by the Roman numeral of the chapter to which they belong. All toponyms are represented with numbers, letters and some symbols according to a fixed pattern. For example, the provinces of a country

with Roman numerals; the cities with ordinary (arabic) numerals; regions with lower case letters, neighbouring countries with upper case letters and mountains are indicated with astrological symbols.

The method was a huge success, and was copied and imitated many times. In 1772 the Amsterdam publisher Bartholomeus Vlam published his version as the *Nouvel Atlas des Enfants*. Further editions were published in Dutch, French, Russian, Polish, German, Italian, Spanish and Portuguese. Almost every publisher had a new set of maps produced. 21 sets of either intaglio (copper plate) or planographic (lithographic stone) maps were made. Most of the maps hardly differ from each other, as is shown in the article with the fourteen maps of the Republic of the United Provinces (the nineteenth-century editions exclude such a map).

Several editions of this method, with almost completely revised texts and adapted maps, also appeared in the nineteenth century. The final edition, published in 1857, was the *Korte Geographische Oefeningen* by Pieter Prinsen.

van het Koninkrijk der Nederlanden uit een nog niet geïdentificeerd boek, die gebruikt is voor een legpuzzel.

In de loop van de negentiende eeuw werden er meer en meer schoolatlassen uitgegeven voor het onderwijs in de aardrijkskunde. De eerste

Nederlandse atlas met de titel 'schoolatlas' verscheen in 1830, de *Hand- en schoolatlas van het Koninkrijk der Nederlanden*, van P.J. Prinsen,³⁸ de auteur van de laatste uitgaven van de *Geographische oefening*.

CHRONOLOGISCHE LIJST VAN PLAATSETS

In de negentiende-eeuwse uitgaven van Prinsen zijn de meeste kaarten in lithografie uitgevoerd.

Plaatset	graveur	jaar	Uitgever	Kaarten/ tekst volgens [H] Houduyn [V] Vlam
A	Sepp	1758-60 1760-85 1767	Houduyn, Amsterdam Schneider, Amsterdam Sepp, Amsterdam	H
B	-	1768-78	Keizerl. Univ., Moskou	H
C	Van Krevelt	1769-83	Houduyn, Amsterdam	H
D	-	1772-88 1780-94	Vlam, Amsterdam Le Francq, Brussel	V
E	-	1772	Gröll, Warschau	H
F	Rein	1774-83	Bruyset, Lyon	H
G	De la Muela	1775 1793-94	Lozano, Madrid Cano, Madrid	H
H	Marianus	1776-1833	Stage, Augsburg	H
I		1777-85 1796-98	Bassaglia, Venetië Storti, Venetië	V
J		1782-1824	Rolland, Lissabon	H/V
K		1784-90 1780	Bruyset, Lyon Le Francq, Brussel	H
L		1786 1791	Spanoghe, Antwerpen Le Francq, Brussel	V
M		1786-95	Aznar, Madrid	H
N	C. van Baarsel	1793 1794 1798-99 1808-17	Vlam, Amsterdam Le Francq, Brussel Van Gulik & Honkoop, Amsterdam Honkoop, Leiden	V2
O		1799-1839	Losada, Madrid (6 kaarten: wereld, continenten en Spanje)	H
P	Zurcher	1809	Allard, Amsterdam	V2
Q	W.C. van Baarsel	1816	Allard, Den Haag	-
R		1816-45	Van der Hey, Amsterdam	H
S		1817-22	Van der Hey, Amsterdam	nieuw
T		1825-28	Van der Hey, Amsterdam	nieuw
U		1843-57	Noman, Zaltbommel	nieuw

CHRONOLOGISCHE LIJST VAN VINDPLAATSEN

Gerangschikt op de eerste uitgave. Er is van afgezien om vindplaatsen te vermelden, met behulp van onder andere Worldcat en Google Books zijn de meeste eenvoudig te vinden.

1757: *Geographische Oefening*. Amsterdam: F. Houduyn (uitgave 1757, 1760) (plaatset A); Erven van F. Houduyn (uitgave 1769, 1778, 1783) (plaatset C).

1760: *Atlas des Enfants*. Amsterdam: J.H. Schneider (uitgave 1760, 1763, 1766, 1773, 1779, 1785) (plaatset A).

1767: *Geographische Belustigung der Jugend*. Amsterdam: J.C. Sepp (plaatset A).

1768-78: *Atlas des Enfants – Дѣтской Атласъ*, bewerkt door P.H. Dilthey. Moskou, Keizerlijke Universiteit (plaatset B).

1772: *Nouvel Atlas des Enfants*, bewerkt door D.H. Dautun.

Amsterdam: B. Vlam (uitgave 1772, 1776, 1779, 1782, 1788, 1793, Van Gulik & Honkoop 1798, 1799, Honkoop 1808, 1817 (plaatset D, vanaf 1793 plaatset N).

1772: *Atlas dziecinny*, bewerkt door D.G. Szybiński. Warschau: Michael Gröll (twee uitgave in 1772) (plaatset E).

1774: *Atlas des Enfants*. Lyon: J.M. Bruyset (uitgave 1774, 1778, 1783, 1784, 1790) (plaatset F, na 1784 plaatset K).

1776: *Atlas für die Jugend*. Augsburg: C.H. Stage (uitgave 1776, 1780, 1791, 1819, 1833) (plaatset H).

1777: *Nuovo atlante portatile*. Venetië: G. Bassaglia (uitgave 1777, 1785) (plaatset I).

1780: *Nouvel atlas des Enfants*. Brussel: B. Le Francq (uitgave 1780, 1791, 1794) (plaatset K of L)

1780: *Nieuwen atlas der jeugd*. Brussel: B. Le Francq (uitgave 1780, 1787) (plaatset K, L soms D).

1782: *Atlas moderno para uso da mocidade Portugueza*. Lissabon:

Typographia Rollandiana (uitgave 1782, 1791, 1812, 1824) (plaatset J).

1786: *Atlas des Enfants*. Antwerpen: C.M. Spanoghe (plaatset L).

1786: *Nieuwen Atlas der Jeugd*. Antwerpen: C.M. Spanoghe (plaatset L).

1786: *Atlas Elementar*, bewerkt door F. Vazquez. Madrid: P. Aznar (uitgave 1786, 1795) (plaatset M)

1790: *Nuovo atlante portatile*. Venetië: G. Storti (uitgave 1790, 1798) (plaatset I).

1809: *Géographie des Enfants*, bewerkt door D.H. Dautun. Amsterdam: J. Allart (plaatset P).

1816: *Géographie des jeunes gens*, bewerkt door D.H. Dautun (Den Haag: J. Allart) (plaatset Q).

1816: *Geographische Oefeningen*, door P.J. Prinsen. Amsterdam: J. van der Hey (uitgave 1816, 1817, 1826, 1834) (plaatset R).

1817: *Korte Geographische Oefeningen*, door P.J. Prinsen. Amsterdam: J. van der Hey (uitgave 1817, 1819, 1822) (plaatset S met wereldkaart van set R).

1823: *Leçons de Géographie avec XX cartes enluminées*, door L. Koning Amsterdam: J. van der Hey (uitgave 1823) (plaatset R).

1825: *Korte Geographische Oefeningen*, door P.J. Prinsen. Amsterdam: J. van der Hey (uitgave 1825, 1827, 1834, 1838) (plaatset T, kaart Nederland al in uitgave 1819).

1828: *Éléments de Géographie a l'usage des écoles primaires*, door P. Prinsen Amsterdam: J. van der Hey (1828) (plaatset T)

1843: *Korte Geographische Oefeningen*, door P.J. Prinsen. Zaltbommel, Joh. Noman & Zoon (uitgave 1843, 1849, 1857) (plaatset U).

LITERATUUR

Appeldorn, Joop van. 2014.

Geographische oefeningen of Leerboek der Aardrijkskunde. 't Periodiekske (uitgave van heemkundekring Weerderheem, Valkenswaard). Beschikbaar via docplayer.nl.

Bloem, H.W., en J. ter Gouw. 1861.

De Tentoonstelling voor Onderwijs te Amsterdam in 1860. Amsterdam.

Brüggemann, Theodor, i.z.m. Otto

Brunken. 1991. *Handbuch der Kinder- und Jugend-Literatur von 1570 bis 1750.* Stuttgart.

Buijnsters, P.J., en A. Buijnsters-

Smets. 1977. *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800.* Zwolle, 1977.

Heijden, H.A.M. van der. 1998. *Oude Kaarten der Nederlanden 1548-1794.*

Alphen aan den Rijn/Leuven, 1998.

Heijden, H.A.M. van der, en D.I. Blonk.

2005. *De kaart van de republiek der VII Provinciën 1615-1797.* Alphen aan den Rijn.

Jäger, Eckhard. 1982. Zur Darstellung von Rußland, Preußen und Polen in europäischen Kinderatlanten des 18. Jahrhunderts: Didaktische Methode, historische Aussage und kartographischer Niederschlag. In: *Kulturbedingungen in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert: Festschrift für Heinz Ischreyt zum 65. Geburtstag*, red, Wolfgang Kessler et al., Berlin: Verlag Ulrich Camen.

King, Geoffrey L. 2013-19. *Miniature Maps: an illustrated guide to miniature antique maps, charts, plans and atlases.* On line: <https://www.miniaturemaps.net/>

Koeman, C. 1967-71. *Atlantes Neerlandici: Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilot books, published in the Netherlands up to 1880.* 5 delen.

Amsterdam 1967-71, en supplement in deel IV. 1985.

Konrad, U. 2009. Der Atlas des Enfans (Amsterdam 1760) in der Bibliothek Wolfgang Amadé Mozarts. In: *Acta Mozartiana* 55 1-2, blz. 17-36.

Krogt, Peter van der. 1995. Wereldatlasjes: een overzicht van de geschiedenis van het wereldatlasje' naar aanleiding van de uitgave van de nieuwe 'Boskabouter. In: *Kartografisch Tijdschrift* 21, 4, blz. 33-38.

Krogt, Peter van der. 2018. *Van Houttuyn tot Prinsen: 99 jaar aardrijkskundeles met de Atlas des Enfans.* <http://www.blogs-uvavergoed.nl/van-houttuyn-tot-prinsen-99-jaar-aardrijkskundeles-met-de-atlas-des-enfans/>, gepubliceerd 20 september 2018.

Ormeling, F.J. 2015. The rendering of Greece in Dutch school atlases. In: *Χαρτογραφίες Νου, Ψυχής και Γνώσης = Cartographies of l'esprit, de l'ame et du savoir = Cartographies of Mind, Soul and*

Knowledge, ed. A. Arvanitis et al., 362-375. Thessaloniki: School of Rural and Surveying Engineers, AUTH.,

Patton, Jeffrey C. 1999. The American school atlas, 1784-1900. In: *Cartographic Perspectives* 33, 4-32.

Reinhard, Herzig. 2003. Aspekte zur Gestaltung und Nutzung von Karten für den Schulunterricht, *Kartographische Schriften*, Kirschbaum, 2003.

Valerio, Vladimiro. 2007. Atlantes Veneti. In: *Cartografi veneti: mappa, uomini e istituzioni per l'immagine e il governo del territorio*, red. Vladimiro Valerio, 81-104. Padova: Editoriale Programma.

Veth, P.J. 1852. Populaire aardrijkskunde in ons vaderland. In *De Gids* 16, 529-561. On-line https://www.dbnl.org/tekst/_gid001185201_01/_gid001185201_01_0057.php

NOTEN

*Een deel van dit artikel is gebaseerd op een conceptartikel dat Ewout Baarsma kort voor zijn overlijden aan mij stuurde. In 2018 wijdde ik er een korte blog aan (zie literatuurlijst)

1 Ormeling 2015.

2 Anoniem gedicht in handschrift in *Geographische Oefening*, 4de druk, Erven Houttuyn 1778; (Amsterdam Allard Pierson UvA, OK 06-1070).

3 Koeman 1967-71, Schn 1 (in supplement deel VI: Schn 1A).

4 Brüggemann 1991; nr. 440, blz. 1419-1420.

5 [Jan de Vries], *Astronomische oefening. Tweede deel* (Amsterdam, 1790 – 2de druk), blz. 93, noot; hier verwijst hij naar zijn artikel in *Vaderlandsche Letter-Oeffening. VI. Deel, II. Stuk, p. 403*, zonder dat hij daarbij zijn naam noemt. In deze *Vaderlandsche Letter-Oeffening* (1766) staat de schrijver genoemd als "den heer Jan de Vries", over wie verder niets bekend is.

6 Gedateerd 13 augustus 1772 en afgedrukt in het 'Avertissement', p. iv, in de uitgaven van 1779 en 1785 van Schneiders *Atlas des Enfans*.

7 Ook ikzelf maakte me hieraan schuldig in mijn artikel over wereldatlasjes in 1995 (Van der Krogt, 1995).

8 Van der Heijden 1998, 283.

9 In Amsterdam als boekhandelaar vermeld vanaf 1755 tot zijn dood in 1790.

10 Koeman 1967-71, VI 1 (editie 1776), latere edities in het supplement in deel VI,

11 Dit werk bevat geen kaarten. Geraadpleegd exemplaar: Amsterdam Allard Pierson UvA, OK 80-467 (on-line beschikbaar).

12 "Cependant il ne faut pas confondre cet Ouvrage avec un autre à peu près semblable, qui porte le même titre. Pour montrer d'autant mieux la supériorité du nôtre, nous allons en faire voir la différence, & comme il a paru depuis peu une *Nouvelle Edition, corrigée & fort augmentée* de cet Ouvrage, c'est aussi à celle-là principalement que nous nous arrêterons. C'est un principe certain que tout Ouvrage, pour être fidele, doit répondre par son contenu à ce queson titre annonce. L'Ouvrage en question porte pour titre: Atlas des Enfans: il est donc destiné à développer & à enseigner aux Enfans, destitués pour l'ordinaire des connoissances profondes & abstraites, les premier élémens de la Géographie. Aux Enfans donc il faut parler enfant; c'est-à-dire, être clair, précis, bref, & se conformer, soit pour les termes, soit pour l'explication, à la foiblesse de leurs esprits. Voyons donc si l'Ouvrage répond à son titre & même son plan, & en quoi il diffère de celui-ci."

13 Vlam nummert ze 1-41, waarbij echter 8 en 9 ontbreken.

14 Een vierhandig dier. Waarschijnlijk

doelt Schneider hier op een aapachtige.

15 "sans doute l'ouvrage d'un Quadrumanus, que les Jésuites ont amené d'Asie ou d'Amérique & qui lui ont appris à écrire quelques mots, ou d'un homme échappé des petites-maisons."

16 *Rotterdamse Courant*, 2 febr. 1796, en *Opregte Haarlemse courant*, 9 febr. 1796.

17 *Rotterdamse Courant*, 14 nov. 1797

18 *Leidse Courant*, 26 maart 1798; Koeman 1967-71, supplement 1985, Gu & Ho.

19 *Opregte Haarlemse Courant*, 23 en 30 sept 1817; Koeman 1967-71, Honk 1.

20 Over *Atlas dzieciny* schreef Małgorzata Ewa Kowalczyk in 2014 een artikel in het Pools in *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 2014, R. 62 Nr 4, s. 567-578. De Engelse vertaling van de titel is: "It has become customary to begin the education of the young of both sexes with geography," or, on the role of geography textbooks in Polish culture in the 18th century." On-line: <https://rcin.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/55017?id=55017>.

21 Johann Christoph Gatterer (1727-1799), *Abriß der Geographie*, Göttingen 1775. Dit werk bevat geen kaarten.

22 Valerio 2007.

23 Dicionario bibliografico portugues.

24 Patton (1999) schrijft dat er in Amerika vóór de revolutie een 'English

translation of Jean Marie Bruyset's Atlas des Enfans (1774)' in gebruik was. Een vraag aan de auteur om nadere informatie bleef onbeantwoord.

25 David Rumsey Map Collection, G1046.F1 Y6 1778 F.

26 London, British Library, Maps C.18.b.5 (Rodney Shirley, *Maps and atlases of the British Library*, London 2004, T.YOU-1a).

27 Enig bekende exemplaar in een privécollectie.

28 Amsterdam Allard Pierson, OK 62-3849

29 Amsterdam Allard Pierson, OK 62-2389; achterop de kaart van Portugal.

30 Konrad 2009.

31 Groningen, Universiteitsbibliotheek, KW A 1361. Alleen de eerste zes hoofdstukken met de bijbehorende kaartjes.

32 Aangekondigd in de *Opregte Haarlemsche Courant* van 5 november 1816.

33 Besproken door Van Appeldorn 2014.

34 *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Amsterdam: G.S. Leeneman van der Kroe en J.W. Jntema, 1817, bzl. 335-338.

35 *De Gids* 11 (1847), blz. 576-577.

36 Bloem en Ter Gouw 1861, 158.

37 Veth 1852, 531.

38 Koeman 1967-71, Pr 1. Koeman kende geen exemplaar, er is er een in Leeuwarden Tresoar, Pc 1590.

ELIAS HERCKMANS

en zijn kaarten van Chili uit 1643

• BEA BROMMER •

Een vliegende kraai vangt altijd wat. Op zoek naar de achtergrond van de anonieme kaarten van Valdivia en Castro in Chili die hier en daar in publicaties als illustratie werden gebruikt, trof ik in de Universiteitsbibliotheek van Göttingen twee pareltjes aan. Het ene was een anoniem manuscript met een beschrijving van Chili. Verrassend was dat het in totaal vijf kaarten van Chili bleek te bevatten. De bijvangst bleek een walvis, het originele journaal van de expeditie naar Brazilië en de Cariben in 1603-1605 onder leiding van Paulus van Caerden. De publicatie van het 275 pagina's tellende journaal is in voorbereiding.

Het manuscript over Chili bleek in 1647 al gebruikt te zijn door Caspar Barlaeus in zijn *Rerum per octennium in Brasilia*. Een jaar later nam Johannes de Laet in de *Historia naturalis Brasiliae* vrijwel de gehele tekst over.¹ Ook de hier besproken kaart van Valdivia werd al eerder getraceerd en beschreven door Gabriel Guarda in zijn *Una ciudad chilena del siglo XVI. Valdivia 1552-1604* dat in 1994 uitkwam.²

De auteur van het manuscript en maker van de kaarten waren tot nu toe echter onbekend. Hier wordt aangetoond dat dit Elias Herckmans was.

ELIAS HERCKMANS

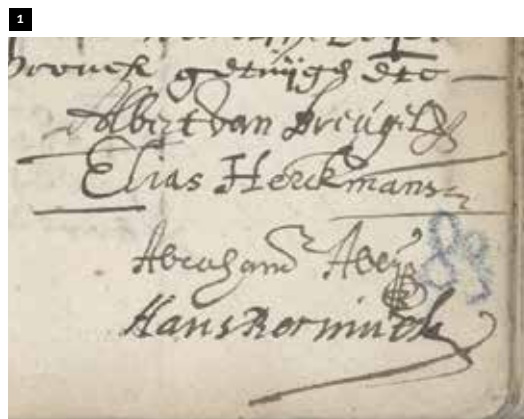
De levensloop van Elias Herckmans werd door meerdere auteurs beschreven.³ Daarom voldoet hier een kort overzicht met een paar aanvullingen, correcties en speculaties. In 1617 ontmoeten we hem als 'lakenbereidersleergezel' bij de Amsterdamse lakenbereider en koopman Jan Wijnantsz van Beuningen. Hij is dan twintig jaar oud.⁴ Dezelfde Van Beuningen is vijf jaar later getuige bij zijn huwelijk met de kleermakersdochter Machteltgen Wouters. Van Herckmans wordt vermeld dat hij dan 25 jaar oud is, afkomstig uit Meurs in Rijnland-Westfalen en van beroep koopgezel.⁵ Zijn ouders leefden toen niet meer. Hij werd actief in de Ruslandhandel en bij de doop van zijn tweede dochtertje Marijtje op 26 juni 1625 gaf hij als beroep op 'handelaer op Moskovijen'.⁶ Aangezien er in Rusland grote vraag was naar laken zal Herckmans via zijn werk voor Van Beuningen in contact zijn gekomen met de Ruslandhandel.

Hij moet zich toen al jaren hebben beziggehouden met de geschiedenis van Rusland want in hetzelfde

A.B. BROMMER

was werkzaam in de museumwereld en specialiseerde zich in Nederlandse overzeese geschiedenis en kartografie. Bijdragen van haar verschenen in de *Grote Atlas van de Oost-Indische Compagnie* (deel 3 en 5) en die van de WIC, deel 1.

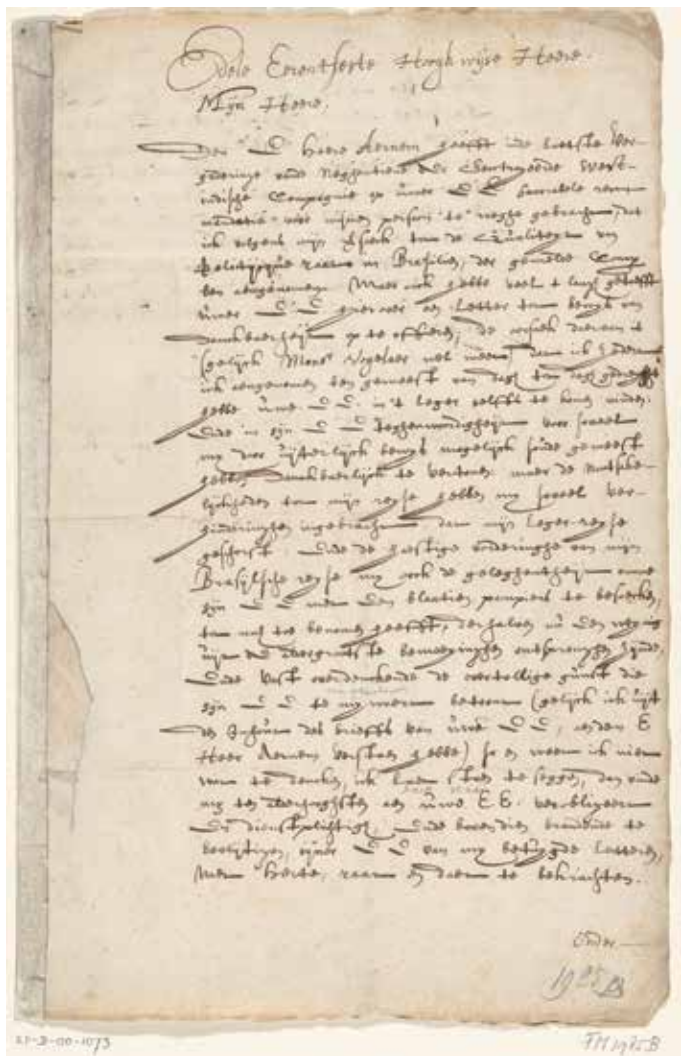
1 Handtekeningen onder het bevrachtingscontract voor Archangelsk, dd. 17 juni 1625, van Elias Herckmans en zijn mede-uitreders Albert van Breugel, Abraham Ablijn en Hans Berninck. Stadsarchief Amsterdam, NL-SAA-5075-226, fol. 82V-83.

jaar (1625) werd zijn boekje over de 'valse Demetrius' gepubliceerd.⁷ Dat hij zelf regelmatig in de noordelijke zeeën heeft gevaren, blijkt uit zijn kanttekening in zijn in 1634 uitgekomen *Den Zeevaert-Lof*. Bij het stuk over de reis van Van Heemskerck naar Nova Zembla noteert hij 'dierghelijcke opdoeningen der sonnen hebbe ick selve om den noord mede verscheyden waer ghenomen'.⁸ Toen hij in juni 1622 op het punt stond om naar Archangelsk af te reizen werd hij door een collega, Reinier van Seller, gemachtigd om daar namens hem op te treden en in 1625 vertrok het eerste schip waarin hij als reder participeerde voor een tocht naar Archangelsk.⁹ In de daaropvolgende jaren werden door hem nog drie schepen uitgereed met diverse handelspartners waaronder bekende namen als Abelyn, Berninck, Van Breugel, Simons en Tradel, belangrijke figuren in de Ruslandhandel.¹⁰

Herckmans was een belezen man maar het is onbekend waar hij zijn opleiding genoot. Een kleine aanwijzing lijkt verborgen in de lofrede op zijn *Den Zeevaert-Lof* waarin hij 'den Nederduytschen Poët' wordt genoemd. Omdat Herckmans van origine doopsgezind was, zal hij in Amsterdam in deze kring zijn opgevangen. Begonnen als eenvoudig leerlinggezel heeft hij misschien kunnen profiteren van de oprichting, in 1617, van de Nederduytsche Academie door de eveneens doopsgezinde arts Samuel Coster, samen met Hooft en Bredero.¹¹ Deze rederijkerskamer had naast het literaire aspect een belangrijk ander doel: het onderwijs in de Nederlandse taal als tegenwicht tegen het alomtegenwoordige Latijn in de universiteiten van Leiden, Franeker en Groningen. Zo kwam in deze volksuniversiteit *avant la lettre* goed onderwijs beschikbaar voor alle Amsterdammers. Er kon geen titel worden behaald en de opleiding was vooral gericht op kooplieden. De lessen in rekenkunde en astronomische kennis waren onmisbaar voor handel

2 Brief aan Constantijn Huygens, 1635. Rijksmuseum Amsterdam, RP-D-00-1073-00.

3 Beginpagina van het manuscript. Göttingen, Georg-August Bibliothek, inv. nr. 4 Cod MS Hist 819.

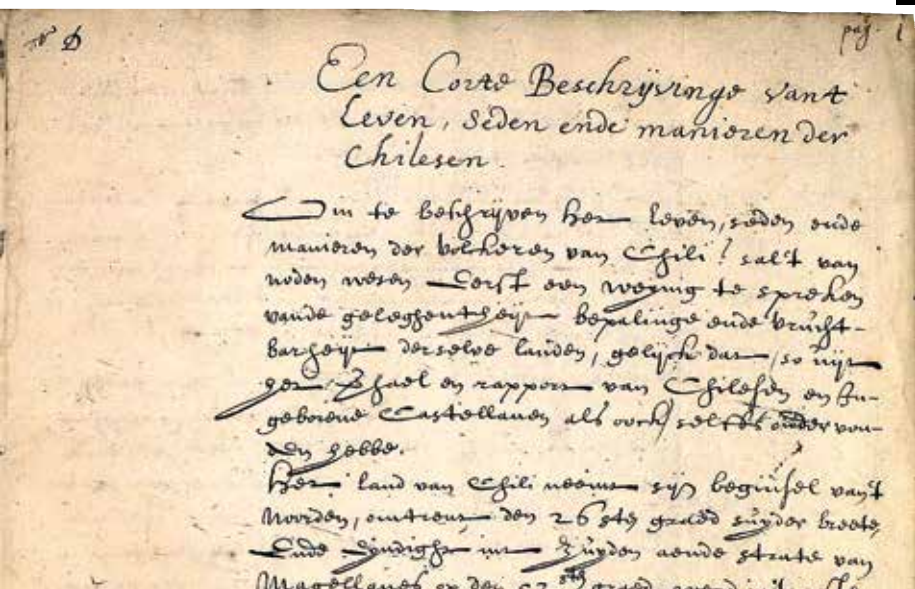

en navigatie. Daarnaast diende het onderwijs in geschiedenis en filosofie voor karaktervorming en het bepalen hoe men in het leven staat. Op deze manier kan Herckmans zowel met de dichtkunst als navigatiekennis en geschiedenis in aanraking zijn gekomen. Met deze opleiding als basis en misschien een extra zetje door Coster en Van Beuningen kon hij ook het koopliedencircuit binnenkomen. Waarschijnlijk heeft hij eerst als commies op Archangelsk gevaren tot hij in 1625 zelfstandig koopman en reder werd.

Na de laatste uittreding in 1628 zwijgen de archieven rond Herckmans. In 1631 woonde hij in de Anthonibreestraat en werd aangeslagen voor tien gulden. Dit duidt op een geschat vermogen van f 2.000,-; niet arm, maar zeker ook niet rijk. Misschien is hij na 1628 weer voor anderen op Archangelsk gaan varen om voor zijn groeiende gezin te kunnen zorgen.

BRAZILIË.

Herckmans' Ruslandhandel en de reizen erheen hebben hem ongetwijfeld ook in contact gebracht met de bekende Ruslandhandelaren De Vogelaer, misschien heeft hij voor hen gewerkt. Het was waarschijnlijk de WIC-bewindhebber Marcus de Vogelaer die hem een introductie bezorgde bij de

4

4 Familieportret, 1639.
Toegeschreven aan Abraham Willaerts. Olieverf of doek, 130 x 195 cm. Alte Pinakothek München, inv. nr. 1097.

5 Het kustgebied rond Chiloé en Valdivia (Baldivia).
Detail van de kaart van Chili, Willem Jansz. Blaeu, uitgave 1645-1647. Rijksmuseum Amsterdam, BI-1892-3415-58.

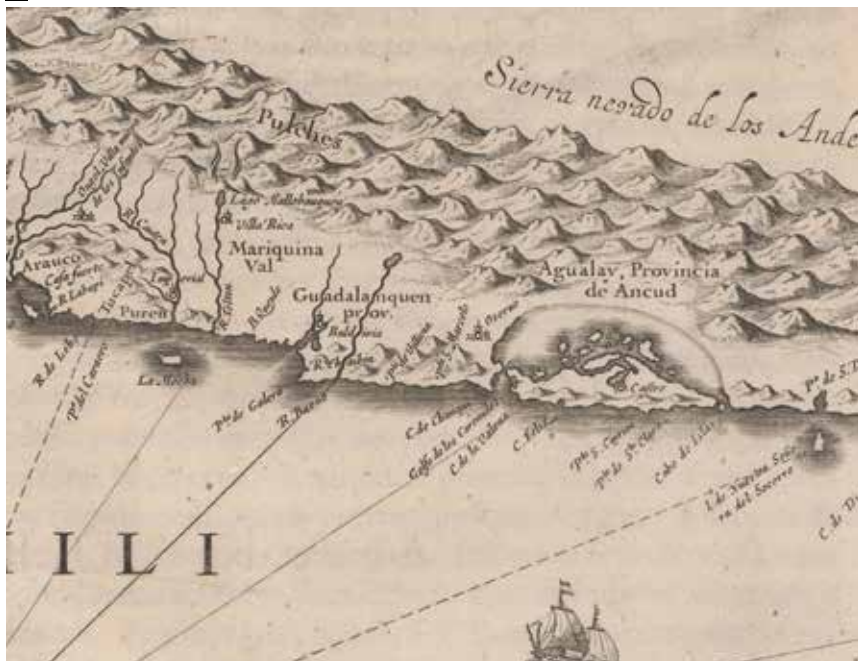
secretaris van Prins Frederik Hendrik, Constantijn Huygens. Herckmans bood Huygens in 1635 een exemplaar aan van zijn *Der Zeevaart-Lof*. In maart van dat jaar bracht Huygens, zelf dichter, hem in Amsterdam een bezoek waarbij Herckmans hem een nieuw gedicht voordroeg. Op zijn beurt hielp Huygens hem aan een baan in Brazilië.

Op 29 september 1635 schrijft Herckmans hem dat hij aan boord is van de *Hollandschen Tuijn* die zeilree voor Texel ligt en hem naar Brazilië zal brengen. Mede dankzij Huygens had hij een aanstelling bij de WIC gekregen als Politieke Raad. Met vrouw en kinderen vertrok hij naar dit hem

onbekende land. Over zijn werkzaamheden in Brazilië kunnen we kort zijn. Diverse belangrijke posten, zoals commandeur van de belangrijke suikerproducerende *capitania* Paraíba, werden door hem bekleed, waarover hij in 1639 een uitgebreide verhandeling schreef. Het doopsgezinde principe van geweldloosheid had hij blijkbaar opgegeven of nooit ernstig genomen want hij nam ook deel aan meerdere militaire expedities in Brazilië. Binnen de doopsgezinde of menisten gemeenschap werd overigens verschillend gedacht over principes als geweldloosheid en het maken van grote winsten. Een relatief groot aantal kooplieden uit deze groep voer bij voorkeur op het noorden, waar minder kans was op gewapende conflicten met Spanje en Portugal dan in bijvoorbeeld Oost- en West-Indië.¹²

Misschien liet hij zich, geheel in stijl met zijn positie, in 1639 ook portretteren door Abraham Willaerts.¹³ Deze Utrechtse schilder werkte enige jaren voor Johan Maurits van Nassau-Siegen, gouverneur van Brazilië en was met Albert Eckhout en Frans Post een van de 'trois pintres' of drie schilders in Recife die in 1641 worden genoemd.¹⁴ De luxe kleding, de boekenplank en de kostbare hemelglobe, waarschijnlijk van Blaeu, wijzen op een welgesteld en goed opgeleid man. Met zijn passer wijst de man op de Grote Beer die staat voor het arctische gebied, ofwel in de woorden van Herckmans 'Het Gordel van de Beer, dat is den Zona Frigida ofte den Arctischen kouden zona, ende zijn de landen so van de 66 graed afpunts hoogte noortwaert ghelegen zijn'. De passer en de hemelbol

5

symboliseren de navigatie. Hij had die zeeën zelf vaak bevaren. De geportretteerden zijn naar alle waarschijnlijkheid Elias Herckmans en zijn vrouw Machtelt Wouters met hun oudste zoon Wouter, toen tien jaar oud en rijp voor een goede school. Daarom werd hij in augustus 1639 naar Nederland gestuurd.¹⁵ Het jongetje wijst naar de staart van de Leeuw, mogelijk symbool voor de Nederlandse Leeuw en het land waarnaar hij zal vertrekken. Het jongere zoonnetje en de twee dochtertjes werden niet afgebeeld. De rij indrukwekkende folianten op de boekenplank lijkt belezenheid en brede kennis te symboliseren, eigenschappen die Herckmans in hoge mate bezat en graag etaleerde.

DE EXPEDITIE NAAR CHILI IN 1642-1643.

In 1642 werd vanuit Nederland een expeditie uitgerust om het goudrijke gebied rond Chiloé en Valdivia in het zuiden van Chili te veroveren op de Spanjaarden om er een Nederlandse post te vestigen. Leider van de expeditie was Hendrick Brouwer. Elias Herckmans was als tweede man en toekomstig gouverneur aangewezen. In 1642 was hij voor korte tijd terug in Nederland, waarschijnlijk om instructies voor zijn toekomstige functie in ontvangst te nemen, de tocht voor te bereiden en zijn boekerij aan te vullen om zich in te lezen over Chili zoals met Johannes de Laet's *Nieuwe Wereldt*. Herckmans' algemene beschrijving van Chili is duidelijk gebaseerd op het voortreffelijke compilatiewerk *Nieuwe Wereldt* van Johannes de Laet. De Laet was bewindhebber van de WIC en Herckmans kan ook persoonlijk met hem hebben overlegd. Op zijn beurt gebruikte De Laet in 1648 Herckmans' nieuwe beschrijving van de inwoners van Chili. Caspar Schmalkalden vermeldt dat Herckmans in Valdivia zijn toespraken voor de Chileense hoofden in het Spaans hield.¹⁶

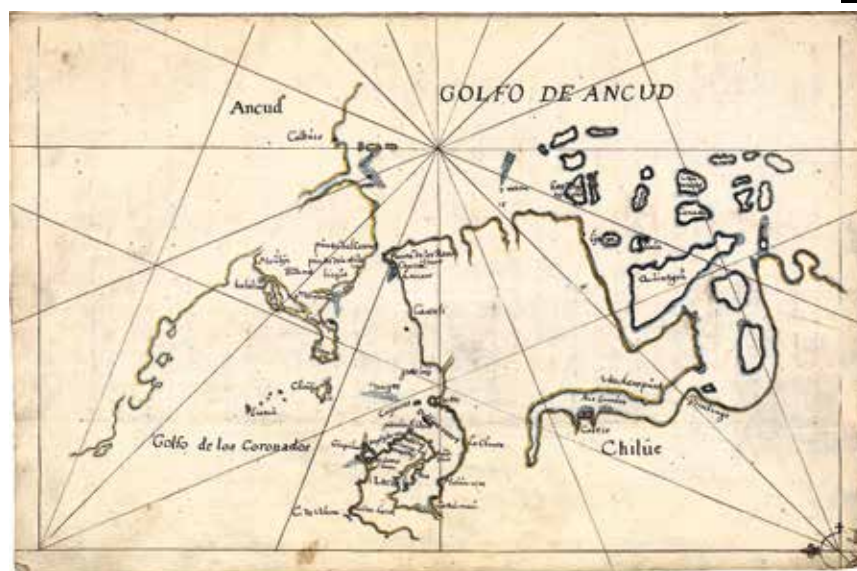
Begin november 1642 vertrokken de schepen naar Recife waar een paar andere schepen bij de vloot aansloten om verder te varen naar Chili. De expeditie werd elders uitgebreid beschreven.¹⁷ Hendrick Brouwer die al aardig op leeftijd en gehandicapt was toen de expeditie begon, overleed al snel en Herckmans moest zijn taak overnemen. Herckmans stelde op 22 juli 1643 voor de stervende Brouwer nog wel diens testament op, in de kajuit van de *Amsterdam*. Ze lagen toen op de rede van Carlemappe in de baai van Chiloé.¹⁸

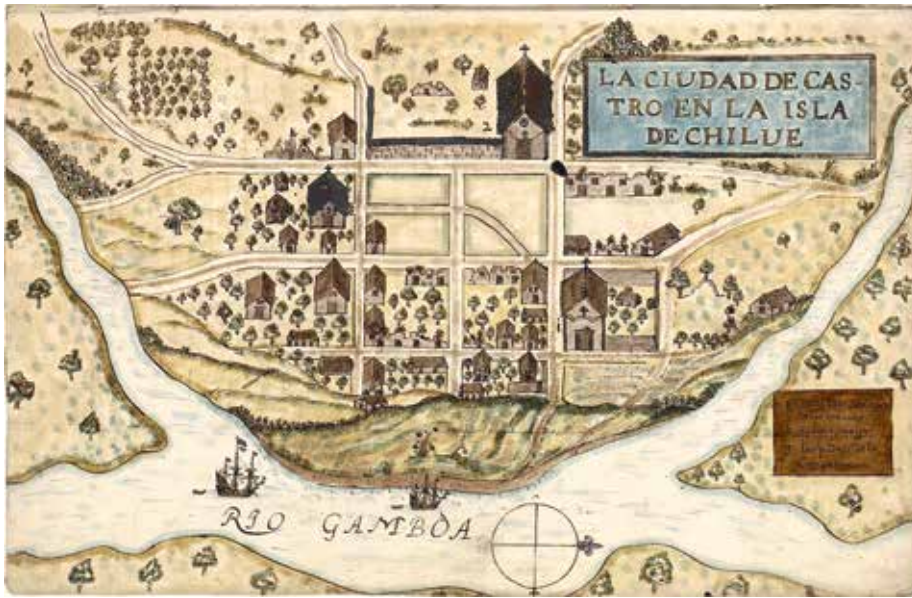
In zijn laatste brief aan Huygens, op 14 september 1643 in Valdivia geschreven, vertelt Herckmans dat ze daar op 19 augustus zijn aangekomen en dat hij al diverse ontmoetingen had met Chilenen en hun *caciques* of leiders. Hij schetst in het kort hun gewoonten en voegt eraan toe: 'Wat

vorders hare maniere van leven en policye betreft verhooppe metter tydt wat nader te ondervinden, vertrouwe dat gelegentheijt sal krijgen.' Hoewel ze al op 28 oktober Chili weer moesten verlaten, heeft Herckmans toch de uitgebreide beschrijving kunnen maken die we in het manuscript kunnen lezen. Hij moet dat in korte tijd hebben gedaan want hij overleed kort na zijn terugkeer in Recife, op 8 januari 1644. Het siert hem dat hij zich – net als eerder met Rusland en Brazilië – meteen was gaan verdiepen in dit nieuwe land.

6 *Den grooten inwijck van Chilué*, 1643 (41,5 x 33 cm) door Elias Herckmans. Den Haag, Nationaal Archief, NL-HaNA-1.05.01.01-44

7 *Kaart van Chiloé*, 1643 (20,5 x 32 cm) door Elias Herckmans. Göttingen, Georg-August Bibliothek, inv. nr. 4 Cod MS Hist 819, fol. 5.

8 *La Ciudad de Castro en la Isla de Chilue* [De stad Castro en het eiland van Chiloé] (20,5 x 32 cm) door Elias Herckmans. Göttingen, Georg-August Bibliothek, inv. nr. 4 Cod MS Hist 819, fol. 7.

Legenda:

- 1** Nuestra Señora de las mercees [Merced].
- 2** Iglesia maior [Grote kerk].
- 3** Los padres de la Compania [Jezuïetenklooster].

8

HET MANUSCRIPT EN DE KAARTEN

Een gemarmerd omslag bevat het manuscript met de titel *Een Corte Beschrijvinge vant leven, seden ende manieren der Chilesen*.¹⁹ Het telt 39 genummerde pagina's waarvan 32 met tekst en vijf kaarten. In het manuscript ontbreken de pagina's 11 en 12, terwijl de tekst wel doorloopt van pagina 10 naar pagina 13. Waarschijnlijk was dit de oorspronkelijke plaats van de twee laatste kaarten met de later toegevoegde paginanummers 38 en 39. In de tekst op pagina 13 wordt ook verwezen naar 'voorstaende figuur', de kaart van Valdivia. De afmetingen van de bladen zijn 32 x 20,5 cm. De doorlopende tekst wordt gevolgd door een paar pagina's met aanvullingen. Herckmans begint met een algemene beschrijving van Chili met de door de Spanjaarden ingedeelde *partialidades* of gemeentes met als belangrijke informatie de vindplaatsen van goud. Het was zijn vraag naar de goudmijnen bij Valdivia, die maakte dat de aanvankelijk zeer vriendelijke Chileense bevolking zich tegen hem keerde en weigerde nog langer voedsel te leveren. Velen waren onder de Spaanse overheersing tot slaaf gemaakt en ze hadden al genoeg ellende meegemaakt bij het gedwongen werk in de mijnen.

De eerste kaart in het manuscript is die van het eiland Chiloé waar de schepen in april 1643 arriveerden. Volgens voorschrift werd door meerdere schippers en stuurlieden het gebied opgenomen en in kaarten verwerkt. Hiervan zijn twee exemplaren bewaard gebleven, een van het noordelijke deel van het gebied en een groter gebied bestrijkende kaart die Herckmans tekende en in zijn manuscript opnam. Gezien zijn achtergrond zal hij al eerder kaarten hebben gemaakt. Ook Brouwer gaat daarvan uit wanneer hij hem onderweg kaarten voor de reis geeft met de opmerking: 'De caerten die niet ver genoeg om de zijjd comen can men met inspringen helpen, dat ick vertrouwe u edele wel weettende sijt.' Met inspringen bedoelt Brouwer waarschijnlijk het

doorzetten van de kaart op een inzet, op dezelfde schaal. De bestaande kleinschalige West-Indische paskaarten liepen niet genoeg door naar het zuiden. Brouwer zelf voer door naar het zuiden tot de nog onbekende straat ten zuiden van Staten Eiland.²⁰ Hij had een dossier met kaarten meegenomen die hij aan boord liet kopiëren om over de schepen te verdelen. Herckmans ontving ze meteen, de anderen voorlopig verzegeld vanwege de geheimhouding van de expeditie.²¹

Welke kaarten Brouwer in Nederland tot zijn beschikking had gekregen is enigszins op te maken uit het journaal. Het reisdossier van Johannes van Walbeeck dat twaalf jaar eerder voor een vergelijkbare maar op het laatste moment afgeblazen expeditie was samengesteld zal hiertoe behoord hebben.²² In het journaal van de reis wordt op 1 mei 1643 opgetekend dat de breedtegraad van de vaargeul bij Chiloé niet klopte met hun eigen waarnemingen. Daarom werden nog eens alle beschrijvingen en kaarten die ze aan boord hadden bestudeerd. Genoemd worden het journaal

11 *Kaart van Valdivia, noordelijk deel*, 1643 (20,5 x 32 cm) door Elias Herckmans. Göttingen, Georg-August Bibliothek, inv. nr. 4 Cod MS Hist 819, fol. 39.

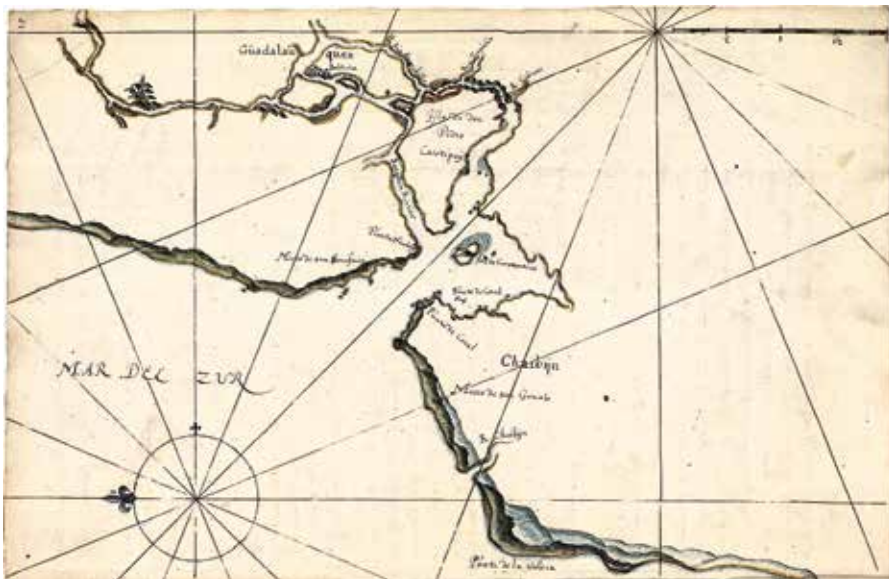
12 *Kaart van Valdivia, zuidelijk deel*, 1643 (20,5 x 32 cm) door Elias Herckmans. Göttingen, Georg-August Bibliothek, inv. nr. 4 Cod MS Hist 819, fol. 38. In de linker bovenhoek een schaalstok van 250 [voeten?] getekend.

Legenda:

- A** Iglesia maior, ofte groote kerck
- B** Het pleijn daer onse quartieren gemaect hadden
- C** De kaeck op het pleijn van st francisco
- E** De fonteijn
- F** 't Ontwerp van onse fort. De vorder kercken hebbe tot noch toe niet kunnen vinden
- G** is een vlackte daer de Chileese canoën aenkomen
- H** een huïjs opt eijland daer de Chilesen wacht hielen (!).

11

9

10

van Meuwis Sanders, stuurman aan boord van *de Trouw* en de kaart van de grote inwijk van Chiloé die Swarte Teunis, ofwel Anthonis Anthonisz., de schipper van *de Trouw* in 1600 had getekend. Ook aan boord waren een kaartje van Samuel Blommaert, de 'correcte wassende graet caerten', recente 'gemeene caerten', een gloednieuwe kaart uit 1641 van de bekende kartograaf Ioan Teixeira en het boek met de aparte kaart van Chili in *Nieuwe Wereldt* van De Laet.²³

9 Kaart van het gebied rond Valdivia, 1643 (20,5 x 32 cm) door Elias Herckmans. Göttingen, Georg-August Bibliothek, inv. nr. 4 Cod MS Hist 819, fol 15.

Herckmans tekende ook een detailkaart van de stad Castro aan de Rio Gamboa waarbij hij aantekende:

“Dese voorsz stadt Castro is gelegen op de zijderbreete van 42 graden 6 minuten aende riviere Gamboa uijtlopende tegen't oosten inde binnenlandsche zee Golfo de Ancud genaemt, op eenen hoghen oever offte kleijnen Bergh, is seer dun ende ijdel van hujsen maer vol boomgarden ende plantagien, daer sijn noch drij kercken, als de Matrice offte hooftkercke, de kercke Nuestra Senora de las mercees ende de Jesuïten, daer is oock een collegie van st francisco geweest maer leijt

10 Vertooningh vande Riviere va[n] Baldivia, 1643 (33 x 22 cm) door een anonieme kaartmaker. Den Haag, Nationaal Archief, NL-HaNa-1.05.01.01-44.

vervallen, als mede verscheidene andere ruïnen ende vervallene muiren van gebouwen, die so door oorloge als brand verdestruuert sijn, Ende leijt gelijk in dese platte forme verdoont werdt.”

Onder leiding van Brouwer werd de stad verwoest. Kort daarna overleed hij en nam Herckmans de leiding over; er werd doorgevaren naar Valdivia, het hoofddoel van de expeditie.²⁴ ‘Comen nu tot het landschap van Guadalauquen maer bij den castellanen Baldivia genaemt, om dat de stadt bij den Gouverneur Pedro Baldivia gebouwt ende naer hem genaemt.’ Van hieruit zouden de Spaanse koloniën en hun rijk beladen schepen langs de westkust kunnen worden aangevallen en veroverd. Deze in 1552 door de Spanjaarden gestichte stad was in 1575 getroffen door een zware aardbeving en werd verder in

12

SUMMARY

Elias Herckmans and his maps of Chili, 1643 / Bea Brommer

Elias Herckmans (c. 1596-1644) started his career as a merchant in Russia, and served from 1635-1644 as member of the High Council in Recife in Dutch Brazil. He made several voyages to Arkhangel'sk in Russia and was also experienced in navigation and mapping. In 1642 an expedition to Chili was organized in order to establish a stronghold in Valdivia, and Herckmans was assigned as future governor. After reaching Chiloé, the city was conquered and destroyed. Shortly afterwards the leader of the expedition, Hendrik Brouwer, died and Herckmans took over command. Continuing their exploration they found the city of Valdivia in ruins, the result of both a Chilean uprising against their Spanish oppressors and an earthquake. The ruins were partly cleared and a temporary camp was set up. The relations with the Chileans were

good and they were allowed to build a fortress as shown on the maps. But when enquiries were made about possible gold mines in the neighbourhood, the Chileans refused further cooperation and stopped providing food. After a few months Herckmans was forced to leave Valdivia and return to Recife.

Even in this short time he had managed to prepare new maps of the areas of Chiloé and Valdivia and draw up a description of Chili. On his return his manuscript was handed over to Johan Maurits van Nassau-Siegen, Governor of Dutch Brazil. Herckmans died shortly after. His information was used anonymously in some major Dutch publications on Brazil. The manuscript was later considered as lost until the author of this article traced it to the University Library of Göttingen and recognized the handwriting of Herckmans. Here, for the first time, the five maps he included are presented and described.

afbeelding 12, aangegeven met B). Op een strategisch punt aan de rivier werd een fort met vier punten geprojecteerd (zie afbeelding 12, aangegeven met F). Op 23 september werd aan de bouw van het fort begonnen maar veel zal er niet zijn opgeworpen. De militairen protesteerden tegen het werk waarvoor ze niet waren aangenomen, het voedsel raakte op, er kwamen berichten binnen dat een grote Spaanse legermacht in aantocht was en de mannen begonnen te deserteren. Op 28 oktober vertrokken Herckmans en zijn mannen weer uit Valdivia om terug te zeilen naar Recife waar ze op 28 december aankwamen.

NASLEEP

Het manuscript van Herckmans zal aan Johan Maurits zijn overgedragen en werd na diens terugkeer in Nederland in 1644 met andere documenten beschikbaar gesteld aan Caspar Barlaeus en Johannes de Laet. Blijkbaar werd niet de moeite genomen de naam van Herckmans erbij te vermelden zodat Barlaeus het als anonieme bron heeft behandeld. De Laet verkeerde in de veronderstelling dat het manuscript van de hand van Georg Marcgraf was of in ieder geval anoniem. Zijn verhaal over de inwoners van Chili is rechtstreeks ontleend aan het manuscript. Daarna verdween het manuscript in een archief totdat het opdook in de veiling van boeken en manuscripten op 13 november 1775 van de Haagse boekhandelaar Gaillard. Het werd daar samen met het journaal van Van Caerden en ruim twintig gedrukte werken gekocht door de Georg-August Bibliothek in Göttingen.²⁵

13 Detail van afbeelding 12 met het verwoeste centrum van Valdivia waar de Nederlanders hun kampement bouwden (B) en de plaats van het geprojecteerde fort (F).

14 Kaart van Valdivia (detail) met het geprojecteerde fort, 1643 (33 x 22 cm) door Elias Herckmans. Den Haag, Nationaal Archief, NL-HaNa-1.05.01.01-44.

1599 verwoest tijdens de opstand van de Chilenen tegen hun Spaanse overheersers. Bij de komst van Herckmans en zijn mannen in 1643 lag de stad er nog even desolaat bij als toen. Zijn beschrijving van Valdivia begint met de zeer Nederlandse opmerking: 'Het landschap van Baldivia is een kout ende vochtig land, het regend daer met dertien manen int Jaer, dat is niet eene veranderingh van Mane oft sij brengen regen de eene meer d'ander min.' De stad zelf was één puinhoop en slechts hier en daar konden ze wat resten van overwoekerde muren ontwaren. Appelbomen waren verwilderd en uitgezaaid en overwoekerden de ruïnes en in straten. Herckmans had daarom moeite om de vorm van de stad en de gebouwen te bepalen. In het oude centrum werd een deel schoongemaakt en op een plein een voorlopig kwartier ingericht (zie

13

14

LITERATUUR

- Barlaeus, Caspar. 1647.** *Rerum per octennium in Brasilia et alibi nuper gestarum sub praefectura J. Mauritii Nassoviae*. Amsterdam: Ioannis Blaeu.
- Barria, T. 2017.** El paisaje de Valdivia y las trazas de ocupación en los mapas holandeses de 1643. In: Vega, A. (Comp.), *Del mapa al mundo: objetos, escalas e imaginarios territoriales*. Santiago: Memorias 6º Simposio iberoamericano de historia de la cartografía, 393-402.
- Brommer, Bea (in voorbereiding).** *Painting portraits in foreign lands. Abraham Willarts in Brazil and Africa, 1638-1642*.
- Commelin, I. (red.). 1645-1646.** *Begin ende Voortgang vande Vereenigde Neederlandsche geocroyeerde Oost-Indische Compagnie*, 4 delen, Amsterdam.
- Eeghen, I. van. 1968.** Elias Herckmans als lakenbereidersgezel. In: *Amstelodamum* 55 no. 1 (1968), 187.
- Groot, Noortje de. 2014.** *Een avontuurlijke carrièrejager. Van de Republiek naar Nederlands Brazilië. De veelzijdige loopbaan van dichter, koopman en compagniesdienaar Elias Herckmans (1596-1644)*. Master scriptie, Universiteit van Amsterdam.
- Guarda, Gabriel. 1993.** *Una ciudad chilena del siglo XVI. Valdivia 1552-1604. Urbanística, res pública, economía, sociedad*. Santiago de Chile: Ediciones Universidad Católica de Chile.
- Herckmans, Elias. 1625.** *Een historischen verhael van de voornaemste beroerten des keijserrijcks van Russia ontstaen door den Demetrius Ivanowijts, die den valschen Demetrius t'onrecht genoemt wert*. Sint Petersburg.
- Herckmans, Elias. 1634.** *Der Zeevaert-lof handelende vande gedenckwaerdigste zeevaerden [...]*. Amsterdam: Jacob Pietersz Wachter.
- Heijer, Henk den. 2015.** *Goud en Indianen. Het journaal van Hendrick Brouwers expeditie naar Chili in 1643*. Zutphen: Walburg Pers. (Werken uitgegeven door De Linschoten-vereeniging; CXIV).
- Jansz, Anton. 1643-1645.** Verhoor van Anton Jansz uit Den Bosch, 23 november 1643. In: KITLV/UB Leiden, Handschrift H 502. (ex-collectie Rouffaer, transcripties van Spaanse documenten uit Chili).
- Laet, Johannes de Laet. 1625.** *Nieuwe wereld ofte beschrijvinghe van West-Indien [...]*. Leiden: Bonaventura Elsevier.
- Laet, Johannes de (red). 1648.** *Willem Piso, Georg Markgraf, Historia Naturalis Brasiliae [...]*. Leiden: Franciscus Hackius | Amsterdam: Ludovicus Elsevier.
- Joost, Wolfgang (red.). 1983.** *Die wundersamen Reisen des Caspar Schmalkalden nach West- und Oostindien 1642-1652*. Leipzig: VEB F.A. Brockhaus Verlag.
- Smits-Veldt, M.B. 1984.** De Nederlandse Academie van Samuel Coster (1617-1622): de eerste Nederlandse volksuniversiteit. In: *Literatuur*, Jaargang 1, 58-65.
- Sprunger, M. 1995.** Entrepreneurs and ethics. Mennonite merchants in seventeenth-century Amsterdam. In: C. Lesger & L. Noordegraaf (eds.) (1995), *Entrepreneurs and entrepreneurship in early modern times*, Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks, 213-221.
- Veluwenkamp, Jan Willem. 2000.** *Archangel. Nederlandse ondernemers in Rusland 1550-1785*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Wijnroks, Eric. 2003.** *Handel tussen Rusland en de Nederlanden, 1560-1640*, Hilversum: Verloren.
- Worp, J.A. 1893.** Elias Herckmans. In: *Oud-Holland. Nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst, letterkunde, nijverheid [...]*, 11, 162-178.
- Zandvliet, Kees. 1979.** Johan Maurits and the cartography of Dutch Brazil, the South-West passage and Chili. In: E. van den Boogaart (Ed.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen, 1604-1679 [...]*. Den Haag: The Johan Maurits van Nassau Stichting, 494-518.
- Zandvliet, Kees. 1998.** *Mapping for money. Maps, plans and topographic paintings and their role in Dutch overseas expansion during the 16th and 17th centuries*, Amsterdam: Batavian Lion International.

NOTEN

- 1** Barlaeus 1647, 262 ff, De Laet 1648, 283 ff. Beiden namen ook het Chileense vocabularium op in een iets verschillende volgorde. Dit vocabularium ontbreekt in het manuscript maar zal zeker ook zijn opgesteld door Herckmans die de taal moest kunnen spreken om met zijn toekomstige onderdanen te kunnen praten. Herckmans' tweede man Elber Crispijnsen noteerde dat vrijwel niemand Spaans sprak, Den Heijer 2015, 306.
- 2** Guarda 1993. Het meest recent door Barria 2017. Zie ook Den Heijer 2015, 302.
- 3** Worp 1893, Van Eeghen 1968, Zandvliet 1998, De Groot 2013, Den Heijer 2015.
- 4** Van Eeghen 1968. Stadsarchief Amsterdam (SAA): Notarieel Archief (NA) (toegang 5075), inv. nr. 598, fol. 206.
- 5** Meurs (Moers, Mörs) in Rijnland-Westfalen. SAA: DTP, inv. nr. 425, fol. 238.
- 6** Bij de doop van Annetje in 1622 wordt geen beroep genoemd.
- 7** Herckmans 1625. Simon Hart vermeldt dat Herckmans in september 1627 in Archangelsk was maar noemt geen bron, SAA, Collectie Hart (toegang 883), fol. 206. Deze referentie kon niet worden achterhaald, zie ook noot 9.
- 8** Herckmans 1634, blz. 185.
- 9** SAA, NA, inv. nr. 607, fol. 278V-279.
- 10** Zie voor de Ruslandhandel Veluwenkamp 2000 en Wijnroks 2003. Herckmans verklaart in 1634 dat hij op de hoogte is van de manier van handelen in Archangel omdat hij daar zelf is geweest om handel te drijven. SAA: NA (toegang 5075-694B, omslag 62), fol. 746-747.
- 11** Smits-Veldt 1984. Coster was getrouwd met een Van Beuningen en heeft via deze lijn Herckmans misschien aan een baantje bij Jan Wijnantsz van Beuningen geholpen. Het lijkt dan voor de hand te liggen dat Herckmans vele van de door hem geciteerde werken van Griekse en Romeinse schrijvers in het Nederlands heeft gelezen. Daarnaast was hij breed geïnteresseerd en zal als autodidact veel hebben ingehaald.
- 12** Zie Sprunger 1995.
- 13** München, Alte Pinakothek, inv. nr. 1097. De datering werd gelezen als 1659 of 1639. Afgaand op de kleding moet Willaerts het portret in 1639 hebben geschilderd. Met dank aan Rudi Ekkart voor dit gegeven.
- 14** Gezien de centrale plaats van de hemelbol als symbool voor navigatie op het schilderij zijn er weinig andere kandidaten die zich in 1639 in Brazilië konden laten portretteren. Johannes van Walbeek die hierna nog wordt vermeld, was in 1639 niet in Brazilië, hij kwam pas aan op 17 maart 1640 (Zandvliet 1979, blz. 512). Ook de bekende admiraal Jan Cornelisz Lichthart was op dat moment niet in Brazilië.
- 15** Nationaal Archief, 's-Gravenhage: Oude West-Indische Compagnie (OWIC) (toegang 1.05.01.01), inv. nr. 54, fol. 177. Begin augustus 1639 gaat Wouter Herckmans in Recife aan boord van de *St. Jan*.
- 16** Joost 1983, 43.
- 17** Den Heijer 2015.
- 18** Jansz. 1643; SAA, NA (toegang 5075), inv. nr. 1684, fol. 677.
- 19** Göttingen, Georg-August Bibliothek, inv. nr. 4 Cod MS Hist 819.
- 20** Met dank aan Gijs Boink en Günter Schilder.
- 21** Den Heijer 2015, 116-117.
- 22** Zandvliet 1979, 508-517. In eerste instantie zou Johannes van Walbeek expeditieleider worden. Hij had in de jaren 1623-1626 met de Nassausche Vloot van admiraal Jacques l'Hermite Chili bezocht, maar tot hun grote spijt moest vanwege tijdgebrek Chiloé worden overgeslagen. Zie Commelin 16., deel IV, blz. 31. Uit de verouderde kaartjes in de uitgave van Brouwers journaal in 1646 valt op te maken dat de uitgever niet de beschikking had over de in 1643 gemaakte nieuwe kaarten.
- 23** Den Heijer 2015, blz. 174.
- 24** Voor de gebeurtenissen in Chili wordt verder verwezen naar Den Heijer 2015.
- 25** Gekocht op de veiling van boekhandel Gaillard in Den Haag, 13 november 1775. Met dank aan Dietlind Willer, Göttingen, voor de acquisitiegegevens en een scan van het Herckmans manuscript. De bijbehorende catalogus is om van te watertanden: 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Mf 2685-2688, microfiches van het exemplaar in de Bibliothèque nationale de France. Het manuscript wordt genoemd op pag 51, lot nummer 558. Aan wie de andere lots zijn verkocht wordt helaas niet vermeld.

DRS R. STORM (1962)
 werkt vanaf 1989 in de wetenschappelijke bibliotheek, sinds 2014 als conservator kartografie, geografie en reizen bij Allard Pierson | De Collecties van de Universiteit van Amsterdam. Ook is hij redactiesecretaris van het tijdschrift *Caert-Thresoor*.

PLAKKAARTEN

Plakkaarten – het woord zegt het al – zijn kaarten om op te plakken. Toch klinkt het wellicht vaag, maar een blik op het materiaal zelf maakt duidelijk wat de bedoeling is: de kaartjes zijn ‘verknipt’ in geometrische segmenten, door elkaar, willekeurig en op het eerste gezicht volslagen onherkenbaar afgedrukt. Naast elke segmentverzameling in kleur is de desbetreffende kaart in zwart-wit afgedrukt met aanduiding van de beoogde rangschikking der segmenten. Het is de bedoeling dat een kind, al dan niet met behulp van een voorbeeldkaart, uit de uitgeknipte losse stukjes de complete kaart samenstelt en zodoende spelenderwijs kennis maakt met de geografische en topografische indeling van het betreffende gebied.

De plakkaarten zijn in de tweede helft van de negentiende eeuw geproduceerd door de firma Vlieger naar een idee van Francis Allan, leraar aan de 's Rijks Kweekschool voor Onderwijzers te Haarlem. Voor zover bekend is er maar één set van deze plakkaarten bewaard gebleven, bij het Allard Pierson, onderdeel van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.¹ Binnen de Allard Piersonkaartencollectie maakt de set plakkaarten deel uit van het grote bruikleen van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap.² Waarom er zo weinig van deze plakkaarten bewaard zijn gebleven laat zich raden: ze zijn verknipt, opgeplakt, kortom gebruikt en versleten geraakt – en na verloop van tijd waarschijnlijk weggegooid.

De bewaard gebleven set bestaat uit acht bladen: op elk blad staan twee kaarten afgebeeld.

De bladen zelf zijn niet genummerd, maar de kaarten wel: in totaal zijn het er dus zestien. Behalve Nederland als geheel en de elf provincies, zijn er ook nog kaarten van Luxemburg en overzeese gebiedsdelen in Azië en Amerika.

De kaarten zijn ongedateerd, maar onderzoek wijst uit dat ze in 1876 vervaardigd zijn. In het Nieuwsblad voor den boekhandel van 31 oktober 1876 kondigt J. Vlieger zelf zijn nieuwe uitgave als volgt aan:

Vanaf heden zijn bij mij verkrijgbaar:

AARDRIJKSKUNDIGE PLAKKAARTEN van Nederland, de Provinciën en de Overzeesche Bezittingen. Deze kaarten zijn door den Heer F. Allan, Leeraar aan de Rijkskweekschool voor Onderwijzers te Haarlem, met de meest mogelijke zorg en nauwkeurigheid bewerkt. Ze zijn in zestien kaarten, welke na uitgeknipt en opgeplakt te zijn, een nette atlas vormen. Voor kinderen verschaffen zij niet slechts eene aangename tijdkorting, maar ze kunnen ook aan het onderwijs in de Aardrijkskunde goede diensten bewijzen. Ik beveel ze daarom zeer in de belangstelling van H.H. Collega's aan. De part[iculiere]. prijs per plaat is 10 cts.

Voor den handel per stel of 16 kaarten f 1.20.
 Per 5 of 80 kaarten f 5.60.
 Per 10 of 160 kaarten f 10,40.
 Per 25 of 400 kaarten f 24.-.

Amsterdam. J.-Vlieger.
 Betaalbaar 1 Maart 1877.³

DE SET PLAKKAARTEN IS ALS VOLGT INGEDEELD

[Blad 1] 1. Het Koninkrijk der Nederlanden; 9. Kaart van de Provincie Zuid-Holland	Overijssel; 10. Kaart van de Provincie Zeeland
[Blad 2] 2. Kaart van de Provincie Groningen; 14. Kaart van het eiland Java met Madoera	[Blad 6] 6. Kaart van de Provincie Gelderland; 13. Kaart van Nederlandsch Indië
[Blad 3] 3. Kaart van de Provincie Friesland; 16. Kaart van het Groothertogdom Luxemburg	[Blad 7] 7. Kaart van de provincie Utrecht; 11. Kaart van de Provincie Noordbrabant
[Blad 4] 4. Kaart van de Provincie Drente; 15. De Nederlandsche bezittingen in Amerika	[Blad 8] 8. Kaart van de Provincie Noord-Holland; 12. Kaart van de provincie Limburg
[Blad 5] 5. Kaart van de Provincie	Op elke kaart is ook de aanduiding 'Serie A' vermeld.

¹ **Aardrijkskundige plakkaarten.** 1. *Het Koninkrijk der Nederlanden.* Amsterdam, Vlieger, [1876]. Collectie Allard Pierson UvA, HB-KZL 25.19.01.

2 Advertentie in *Het nieuws van den dag. Kleine courant*, 3 november 1876.
 Bron: www.delpher.nl.

4 Advertentie in de *Java-bode*, 9 juni 1877.
 Bron: www.delpher.nl.

3 Advertentie in de *Leeuwarder courant*, 26 november 1876. Bron: www.delpher.nl.

5 Advertentie in *Het nieuws van den dag. Kleine courant*, 21 november 1879.
 Bron: www.delpher.nl.

Op 3 november 1876 verscheen in *Het Nieuws van den Dag* de volgende advertentie:

Nog dezelfde maand maakt blijkens een advertentie in de *Leeuwarder courant* van 26 november J.T. Sikkens in Bolsward melding van de ontvangst van ‘zeer leerzame Allans aardrijkskundige plakkaarten’.

In *Het Nieuws van den Dag* van 28 november 1876 bemoeide Sint Nicolaas in eigen persoon zich ermee en beval de plakkaarten van harte aan. De prijs per kaart was tien cent. Op 5 december 1876 verschijnt in de *Leeuwarder Courant* een bespreking van de kaarten: “De aardrijkskundige plakkaarten, ontworpen en geteekend door F. Allan, leeraar aan de rijkskweekschool voor onderwijzers te Haarlem, geven een even nuttige als aangename bezigheid aan de jeugd. Ouders, die iets degelijks voor hunne kinderen zoeken, kunnen wij ze zeer aanbevelen. De heer Vlieger, te Amsterdam, die voor een nette uitgaaf zorgde, verdient even als de ontwerper den dank der jeugd.”

Enige maanden later werd er ook in Nederlands-Indische kranten voor de plakkaarten geadverteerd, bv. door W. Bruining, onder het kopje ‘Wat nieuws voor kinderen’. Hij noemde het opplakken van de kaarten niet alleen een aangename, maar ook ‘zeer leerrijke bezigheid’. De prijs in Indië van f 0,25 per kaart verschilt nog al met de oorspronkelijke prijs in het vaderland!

Enkele jaren later, eind 1879, was de voorraad kennelijk nog niet uitgeput. Ongetwijfeld met het oog op de feestdagen begint de firma Vlieger met een advertentieoffensief, waarbij de plakkaarten, samen met enige andere producten, een aantrekkelijk geheel vormen (zie de afbeelding). Alles bij elkaar kost het feestelijke pakket slechts 70 cent.

FRANCIS ALLAN

In de meeste advertenties voor de plakkaarten wordt de naam van de maker niet vermeld, maar op de kaarten zelf wel, evenals zijn functie: leraar aan de Rijks-Kweekschool voor Onderwijzers te Haarlem. Francis Allan werd op 12 oktober 1826 geboren in Helvoirt als zoon van een ‘schoolonderwijzer’ en hij overleed 31 juli 1908 in Haarlem. Allan was als leraar ruim dertig jaar

verbonden aan de Haarlemse Rijkskweekschool voor onderwijzers.⁴ Vóór zijn benoeming daar in 1863 was hij als hoofdonderwijzer werkzaam bij de openbare lagere school op het eiland Marken.⁵ Aan Allan werd op eigen verzoek eervol ontslag verleend in 1894. Ook al is zijn afscheid van de Rijkskweekschool meer dan 125 jaar geleden, het beknopte verslag⁶ ervan weet nog altijd te ontroeren:

“Haarlem, 2 Maart. – Gisteren nam de heer F. Allan, sedert 30 jaar aan de Rijkskweekschool voor onderwijzers alhier, afscheid van de andere leeraren en de leerlingen. Men was daartoe bijeengekomen in de muziekzaal der school. Toen de heer Allan binnen was gekomen, nam de directeur, P. H. v. d. Ley, het woord om den scheidenden leeraar het leedwezen te betuigen van personeel en kweekelingen, nu hij na zooveel jaren goeden dienst, hen ging verlaten.

De kweekeling Steen dankte uit naam zijner makkers, die daarop den heer Allan een lied toezongen.

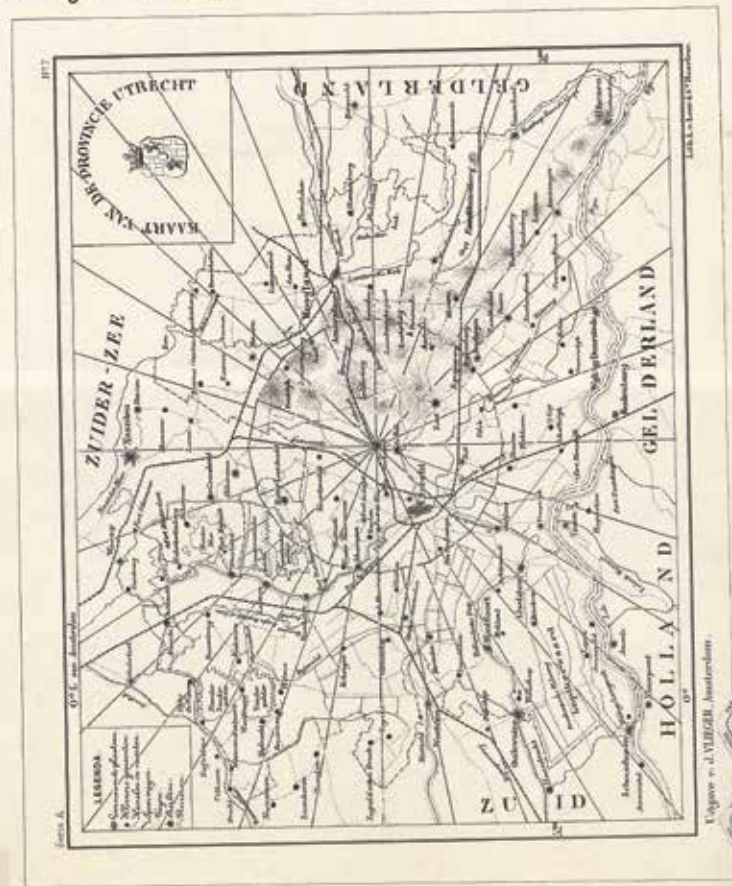
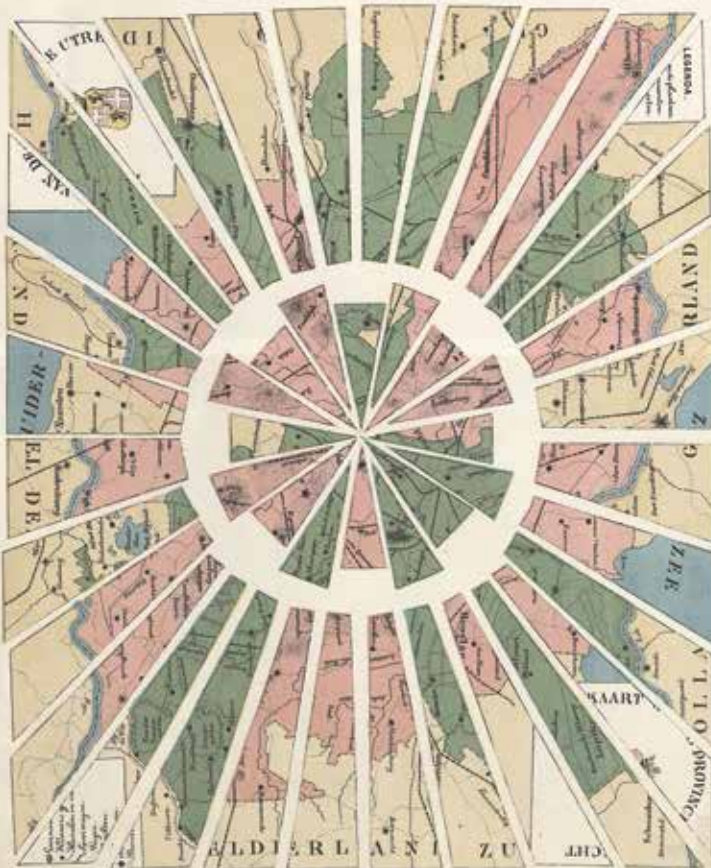
Nadat de heer v. d. Ley ook nog had gesproken uit naam der oud-kweekelingen, drukte de heer Allan, te bewogen om te spreken, allen de hand.”

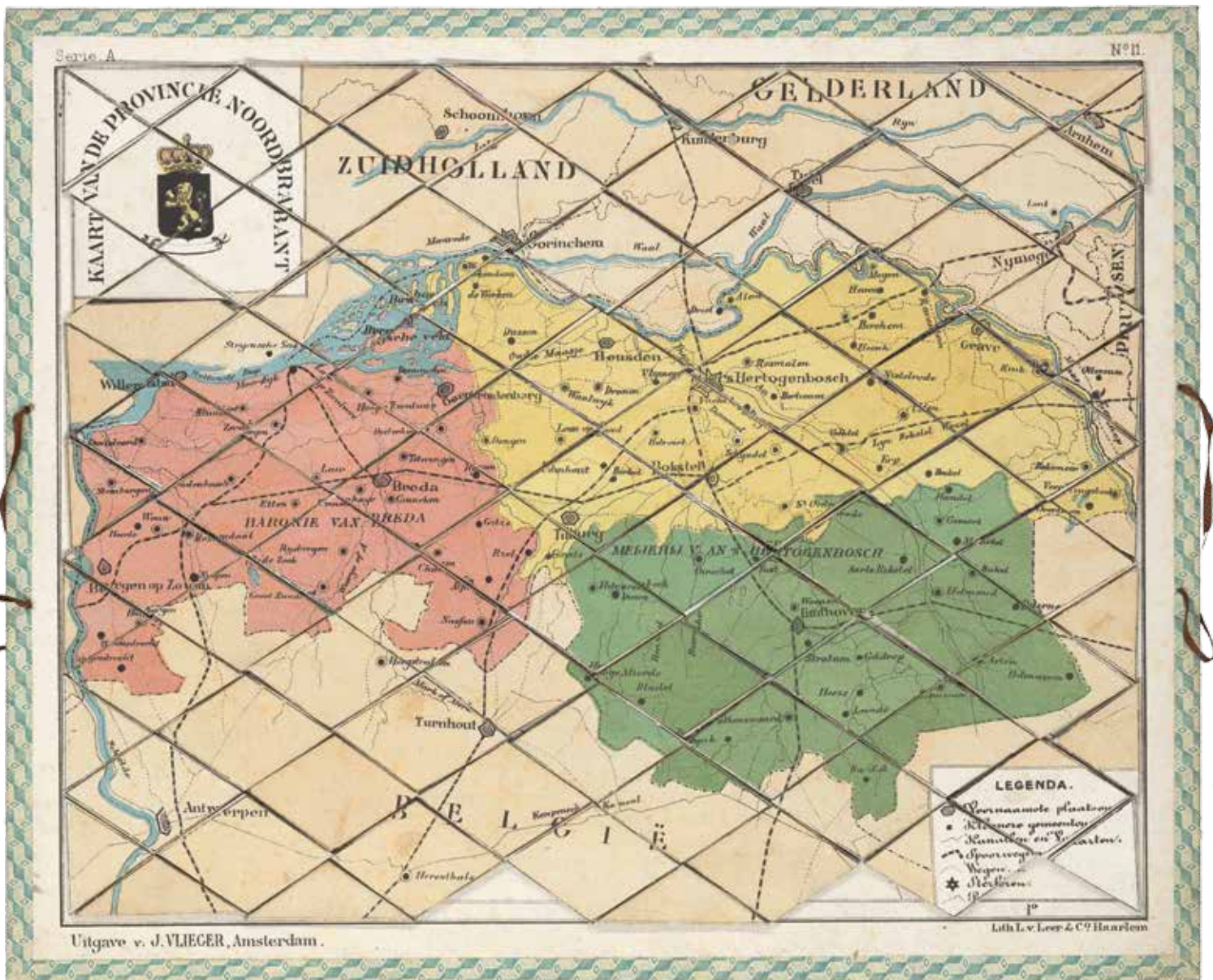
Bij zijn overlijden werd hij in de *Haagsche Courant* van 3 augustus 1908 herdacht als de schrijver van ‘een zeer lijvige geschiedenis en beschrijving van Haarlem’. Naast dit boek (inderdaad zeer lijvig: de vier delen waaruit het werk bestaat beslaan gezamenlijk meer dan 2.700 pagina’s) publiceerde Allan een twintigtal andere werken, zoals een reeks boekjes over eilanden: Ameland, Marken, Schiermonnikoog, Texel, Urk en Vlieland, alsmede enkele publicaties over de steden Edam, ’s-Gravenhage en Utrecht. Eén van deze uitgaven werd betrekkelijk recent in facsimile gereproduceerd.⁷ Bovendien verzorgde Allan twee aardrijkskundige publicaties over Nederlands-Indië

6 Aardrijkskundige plakkaarten. 7. Kaart van de provincie Utrecht. Amsterdam, Vlieger, [1876]. Collectie Allard Pierson UvA, HB-KZL 25.19.01.

6

AARDRIJKSKUNDIGE PLAKKAARTEN. ONTWERPEN EN GETEEKEND DOOR F. ALLAN.
 Leeraar aan 's Rijks-Kweekschool voor Onderwijzers te Haarlem

7

7 **Puzzel.** Op basis van: *Aardrijkskundige plakkaarten. 7. Kaart van de provincie Noordbrabant.* Amsterdam, Vlieger, [1876]. Collectie Allard Pierson UvA; curiosa cartografica.

8 **Door middel van een bestelbiljet** d.d. 28 oktober 1876 en enthousiasmerende teksten probeerde J. Vlieger boekhandelaars tot bestellingen te bewegen: "Heb de goedheid in ons beider belang hiermede eens flink te werken. Ze [d.w.z. de plakkaarten; RS] kunnen op menigen langen winteravond de kleinen aangenaam en nuttig bezighouden." Collectie UB Leiden, COLLBN, Port 50, N. 117 (omslag).

en een boek met stijloefeningen 'ter bevordering van het geregeld uitdrukken der gedachten'. Ook is een bescheiden aantal kaarten van Allan bekend: van Haarlem, Ameland, Schiermonnikoog en Vlieland, vrijwel zeker behorend in of bij de eerder genoemde boekjes, maar ook een *Kaart van Europa, ingericht voor onderwijs, handel en nijverheid* in 16 bladen, uit ca. 1877, een *Kaart van Java en Madoera* en een *Schoolkaart van Nederlandsch-Indië* in 9 bladen (uitg. Haarlem, Van Dorp, z.j.). Over deze laatste kaart beweert Lowie Brink in zijn *Bibliografie en foto-overzicht van de Nederlandse schoolwandkaarten (1801-1975)*, dat dit de grootste bekende Nederlandse schoolwandkaart is – als tenminste de afmetingen die op een prospectus van deze kaart worden vermeld kloppen (290 x 320 cm). In de UB Utrecht wordt een exemplaar van deze kaart bewaard; blijkens de catalogus van de UB meet de gehele kaart in werkelijkheid 244 x 308 cm., wat nog altijd fors is. Er zijn aanwijzingen dat

Allan nog meer kaarten maakte, maar ze zijn voor zover bekend niet bewaard gebleven.⁸

PLAKKAART

Uit het ogenschijnlijk vanzelfsprekende gebruik van het begrip 'plakkaart' zou men kunnen opmaken dat het een bestaand of althans vaker voorkomend begrip is. Maar ik ken slechts één ander voorbeeld van een vergelijkbaar product dat als 'plakkaart' wordt aangeduid.⁹ In het *Kartografisch woordenboek* (Zwolle, 1991) komt het begrip 'plakkaart' niet voor. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) kent het woord wel – maar dan toch in een wat andere betekenis: bij het woord 'plakken' wordt een aantal samenstellingen behandeld, waaronder ook 'plakkaart'.

Als omschrijving heet het dan: '1°. landkaart enz. die op linnen of bordpapier geplakt is of moet worden; 2°. kaart, stuk karton enz. waarop

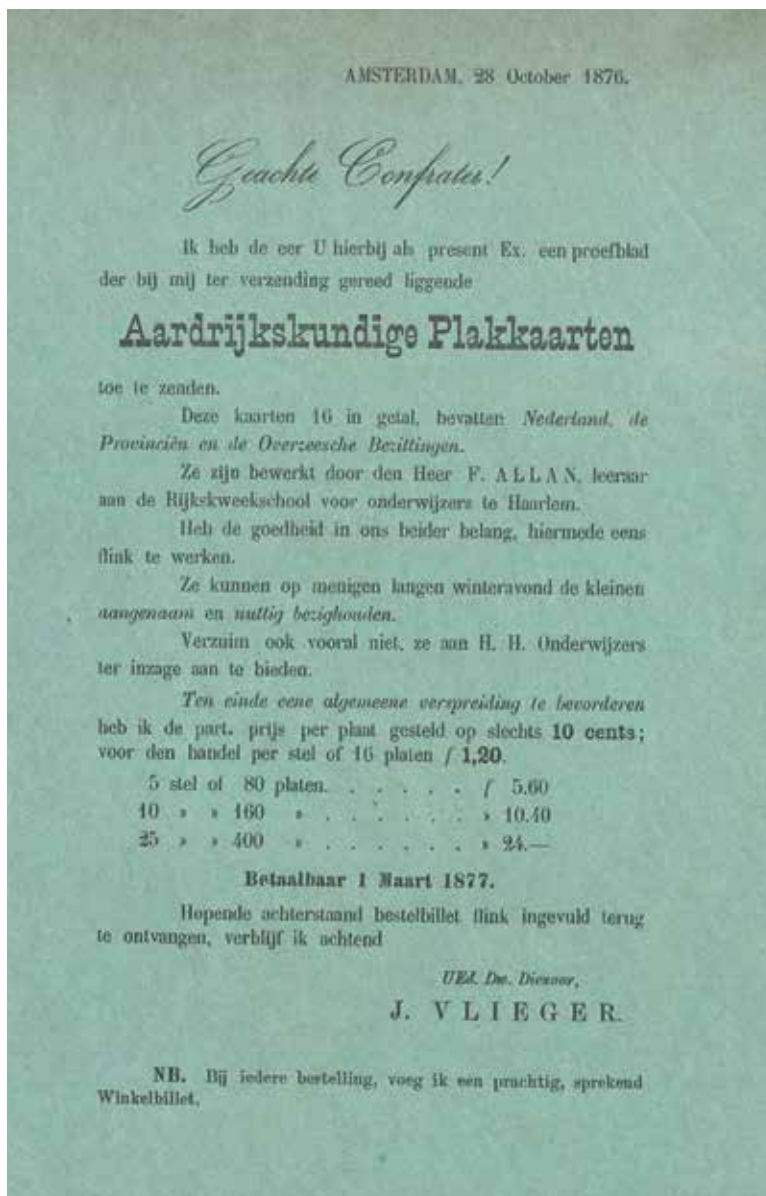
iets geplakt wordt.’ De eerste omschrijving is van toepassing op elke papieren kaart waarvan de segmenten ter versteviging op linnen zijn geplakt, zoals in de negentiende en tot ver in de twintigste eeuw heel gebruikelijk was, maar behalve deze vermelding in het WNT wordt voor zover bekend, voor dat type kaarten nooit de term ‘plakkaarten’ gebruikt.

PUZZELS

Zoveel is wel zeker dat F. Allans plakkaarten niet alleen zijn verknipt in de klas om de leerlingen te laten puzzelen en knutselen, maar vooral ook met als doel ze iets van de topografie van de betreffende gebieden te laten leren. Maar daarnaast heeft het knippen en plakken met deze kaarten ook daadwerkelijk een congruente set puzzels opgeleverd, die telkens opnieuw gemaakt kan worden door jeugdige puzzelaartjes met behoefte aan nuttig en aangenaam tijdverdrijf en hopelijk ook enige geografische interesse. Een set van dergelijke puzzels wordt bewaard bij Allard Pierson, als onderdeel van de bescheiden deelverzameling ‘curiosa cartografica’.

NOTEN

1. Een los blad (Limburg) bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek Leiden: COLLBN Port 50 N 117.
2. Ze worden als aanwinst vermeld in het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, derde deel, Amsterdam / Utrecht, 1879, p. 37. Toen was de KNAG-bibliotheek en -kaartencollectie overigens nog niet als bruikbaar bij de Amsterdamse universiteitsbibliotheek ondergebracht.
3. In de daarop volgende weken wordt in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* deze advertentie nog enkele malen geplaatst.
Rijkskweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen 75 jaar: Haarlem, 1862-1937: gedenkboek door [J.H. Varekamp ... et al.] [z.p., z.j.; ca. 1937], p. 101.
5. Zie: *De wekker; weekblad voor onderwijs en schoolwezen*, 27-11-1863.
6. In: *De wekker; nieuwe bijdragen voor het onderwijs*, 10 maart 1894, p. 3.
7. *Het eiland Vlieland en zijne bewoners*, oorspronkelijk verschenen in 1857, werd fotomechanisch herdrukt in 2010, als speciale aflevering ter afronding van twintig jaargangen van de reeks *Tien eeuwen eylandt Flielandt*, in opdracht van de Cultuur Historische Vereniging Eylandt Flielandt.
8. Verg. bijvoorbeeld de ‘Kaart van het oorlogstooneel in het oosten’, blijkens het *Nieuwsblad voor den boekhandel* d.d. 25 juli 1876 verschenen bij W.C. de Graaf te Haarlem.
9. *Bensdorp's plakkaart van Zuid-Afrika voor de jeugd*, Amsterdam, [1899].

8

SUMMARY

Educational puzzle maps or ‘plakkaarten’ by Francis Allan. A nineteenth-century publication of the Vlieger firm in Amsterdam / Reinder Storm

This article deals with a series of so called ‘plakkaarten’: maps that were produced in the nineteenth century and were meant for educational purposes. At first sight the coloured images are incomprehensible; they were supposed

to be cut into pieces. Then, like a puzzle, they could be assembled into a genuine map, according to the example (in black and white). Thus, children at school or at home could spend some leisure time, and meanwhile get to know the geography of the Netherlands. The maps were produced by the (still existing) Dutch stationer J. Vlieger in Amsterdam, according to an idea of the Dutch teacher Francis Allan (1826-1908).

ERFGOED LEIDEN *en omstreken*

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland respectievelijk kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Martijn Storms
E-mail: m.storms@library.leidenuniv.nl

Het gebouw van Erfgoed Leiden en Omstreken aan de Boisoetkade.
Foto: Kees Hummel.

ADRES EN CONTACTGEGEVENS

Erfgoed Leiden en Omstreken
Postbus 16113
2301 GC Leiden
E-mail: info@erfgoedleiden.nl
Website: www.erfgoedleiden.nl
Telefoonnummer: 071-516 5355

Bezoekadres: Boisoetkade 2A, 2311 PZ Leiden

Toegankelijkheid

Onder de naam Erfgoed Leiden en Omstreken zijn in 2013 een drietal diensten van de gemeente Leiden samen gegaan, het Regionaal Archief Leiden, Archeologie en Monumenten en Molenmuseum de Valk. De archeologische, monumenten- en archief-taken zijn daarbij ongewijzigd gebleven. Erfgoed Leiden beheert historische archieven en het bouwhistorisch- en archeologisch depot van Leiden, adviseert over de omgang met cultuurhistorische waarden in de ruimtelijke omgeving en ziet toe op het beheer van archieven die nog niet aan Erfgoed Leiden zijn overgedragen. Erfgoed Leiden doet dat voor de volgende gemeenten: Hillegom, Katwijk, Kaag en Braassem, Leiden, Leiderdorp, Nieuwkoop, Noordwijk, Noordwijkerhout, Oegstgeest, Teylingen en Zoeterwoude.

Erfgoed Leiden beschikt over een studiezaal waar niet gedigitaliseerde stukken kunnen worden geraadpleegd. Speciaal voor het herdenkingsjaar in 2020 is hier een aparte sectie ingericht voor archiefstukken en literatuur over de Pilgrims. Bezoek aan de studiezaal kan na inschrijving en eenmalig tonen van een identiteitsbewijs. Het inschrijfformulier hiervoor is te downloaden via de website. Stukken kunnen online gereserveerd worden. Sinds 2019 is een chatfunctie op de website beschikbaar gekomen. De studiezaal is maandagmiddag en woensdag gesloten. Een bezoek aan de studiezaal is gratis.

Omvang

In de collecties van Erfgoed Leiden zijn naar schatting 5.000 kaarten (los en in kaartboeken) en atlassen opgenomen. Deze zitten verspreid over de archieven, de Topografisch-Historische Atlas, ook wel de Prentverzameling genoemd, en de bibliotheek. Daarnaast bewaart Erfgoed

Leiden de collecties van archeologie en monumenten en het bouwtekeningenarchief van de Gemeente Leiden (bouw- en bestektekeningen) en technische tekeningen van bruggen en gebouwen. In de Prentverzameling zijn behalve kaarten ook topografische afbeeldingen, gebeurtenissen en portretten opgenomen, in totaal ca. 200.000.

Profiel

De basis voor deze collectie is de verzameling van de stad Leiden. Deze werd in 1874 van de zolder van het stadhuis overgebracht naar het pas geopende Stedelijk Museum de Lakenhal en later verplaatst naar het Leids gemeentearchief dat in 1893 ook een eigen gebouw kreeg. Gemeentearchivaris Ch. M. Dozy (1886-1901) bouwde verder aan de uitbreiding van de collectie met aankopen en schenkingen die werden gedaan. In deze tijd werd al uit de hele regio Rijnland verzameld, wat vooruitloopt op de latere regionale functie van het archief.

Het leeuwendeel van de kaarten en atlassen maakt onderdeel uit van de Prentverzameling en is terug te vinden onder de rubrieken Plattegronden van de Stad Leiden (PV300-PV900), onder andere Pieter Bast en Christiaan Hagen, Gedeelten van de Stad binnen de Singels (PV901-1200), Gedeelten van de Stad buiten de Singels (PV1201-PV1700). De nummers PV7000 en hoger is in gebruik voor de randgebieden, hieronder vallen topografische kaarten van Nederland, Holland en Zuid-Holland, Rijnland, Haarlemmermeer en kaarten van de afzonderlijke regiogemeenten.

Er zijn thematische kaarten in opgenomen zoals een kaart uit 1870 van Leiden met vermelding van het aantal inwoners dat per wijk aan cholera of tyfus stierf (PV449) en een kaart uit 1944 van het verzet waarop de verdedigingswerken

van de Duitsers zijn aangegeven (PV516). De kaarten zijn verder op verschillende plekken in de collectie te vinden. De rubriek Gebeurtenissen herbergt kaartmateriaal met betrekking tot het Beleg en Ontzet van Leiden en de Kruitramp in 1807. Ook de rubriek Verkeerswegen en Vaarwegen (PV32500-PV32999) bevat kaarten.

De meest bijzondere atlas in de bibliotheek is de Nederlandstalige uitgave van het *Toonneel des Aerdrycx* van Blaeu, een zesdelige wereldatlas die is ingebonden in opdracht van de Gemeente Leiden. Op voor- en achterplat staan gouddrukstempels met de sleutels van Leiden. Dit exemplaar staat sinds 2007 online en is geïndexeerd toegankelijk via de Schatkamer op de website www.erfgoedleiden.nl/schatkamer/bladeren-door-blaeu. Een ander voorbeeld is de *Nieuw' en Grootte Loots-mans Zee-spiegel*,

inhoudende de Zee-kusten van de Noordsche, Oostersche, en Westersche Schipvaart (1661), die eveneens is gedigitaliseerd.

Indrukwekkend zijn ook de kaartboeken in de archieven van de gasthuizen, het Heilige Geest-weeshuis, de kerken, de hervormde diaconie en kerkvoogdij, de hofjes en de kloosters. Er zijn in totaal veertien exemplaren. Ze zijn uit de periode 1589-1732 en de meeste zijn door Symon Aerntsz. van Bruningen, Jan Pietersz. Dou en zijn zoon Johannes gemaakt. De boeken geven een overzicht van het landerijenbezit van genoemde instellingen in de Leidse regio.

In het stadsarchief van Leiden bevinden zich twee bijzondere kaartboeken: het stratenboek en het grachtenboek (Stadsarchief II, inv. nrs. 5113 en 5153). Ze zijn in de periode 1583 en 1597 door Simon Franz. van Merwen, Salomon Davidtsz.

Kaart der Stad Leiden aanwijzende de sterfte aan cholera en typhus gedurende de jaren 1853-69 benevens sommige ophooping van schadelijk vuil. Bijlage bij het Verslag van de Vereniging voor Volksgezondheid II-V 1870-1872 en 1874, Bibliotheeknummer 30107. Een uitgave van Vereniging tot verbetering der Volksgezondheid. Lithografie door A.J. Wedel, gedrukt bij P.W.M. Trap (Collectie Erfgoed Leiden, PV449).

BELANGRIJKE LITERATUUR

Baar, P.J.M. de. 1985. 'Jan van Hout en zijn Stratenboek en Grachtenboek.' In: *Ups en Downer. Bundel artikelen bij het afscheid van mr. W. Downer als gemeentearchivaris van Leiden.* Leiden, 1985: 5-18.

Versprille, A.J. 1969. *Gids van de Bibliotheek en de Prentverzameling.* Leiden: Gemeentelijke archiefdienst van Leiden.

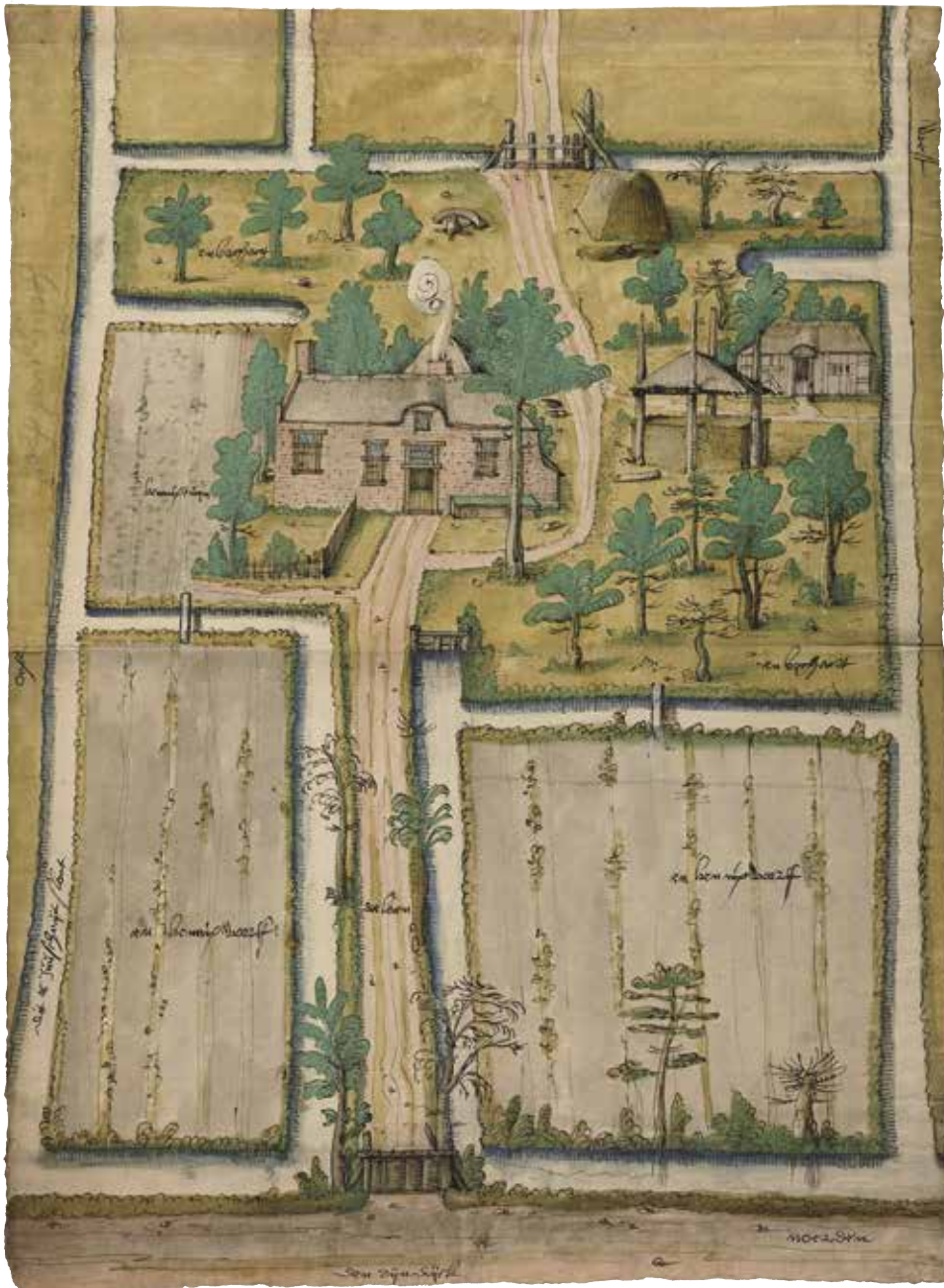
Vries, D. de (red.). 1997. *Historische plattegronden van Nederlandse steden Deel 7 Leiden.* Lisse: Stichting Historische Stadsplattegronden; Alphen aan den Rijn: Canaletto.

van Dulmanhorst en Jan Pietersz. Dou in opdracht van de Leidse stadssecretaris Jan van Hout gemaakt. De boeken geven een overzicht van percelen aan de grachten in Leiden met vermelding van de eigenaren. De gevelbreedte wordt erbij vermeld, die omgerekend van Rijnlandse maatvoering naar hedendaagse meters verrassend nauwkeurig is. Deze bronnen gebruikt Erfgoed Leiden ook voor digitale toepassingen om historische informatie te ontsluiten. De werkgroep *Historisch Leiden in Kaart* koppelt informatie uit archieven aan kaarten.

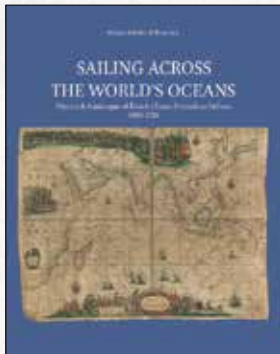
Website en beeldbank

Met de huidige manier van ontsluiten worden kaarten niet meer gerubriceerd naar onderwerp, maar worden doorlopend genummerd. Trefwoorden als stadsplattegrond, topografische kaarten, kaartboek en bouwtekening geven mogelijkheden om naar kaarten in de databases te zoeken. Het merendeel van de kaarten is gedigitaliseerd en opgenomen in de beeldbank en is of wordt nog gegeoreferent. Er is rekening gehouden met auteursrechten van tekenaars en uitgevers. De kaarten waarop mogelijk rechten kunnen gelden zijn alleen in de studiezaal te bekijken. De digitale bestanden kunnen in dat geval niet gedownload worden. De gedigitaliseerde kaarten uit de archieven en de bibliotheek kunnen bij de collecties zelf worden geraadpleegd.

Erfgoed Leiden werkt samen met andere partners aan een systeem om digitale erfgoedcollecties te delen. De belangrijkste doelen van dit project ECHOES zijn het verbinden van collecties, ongeacht hun herkomst en *backofficesysteem*, het omzetten van gegevens naar Linked Open Data en innovatieve manieren van ontsluiten en presenteren. In de toekomst zal het dan mogelijk worden om alle locatiegegevens die in de databases aanwezig zijn op een kaart te laten zien.

Tweede blad van een kaart in vier delen, van een stuk land van het Catharina Gasthuis in Leiden, gelegen ten zuiden van de Rijn in de polder Steekt bij Alphen aan den Rijn, met een boerderij, schuur en hooiberg. Dit deel hoort ondersteboven onder de eerste kaart. De kaarten zijn gemaakt bij de heropmeting naar aanleiding van de Morgenboeken van Alphen aan den Rijn. Pieter Sluijter, 1541-1545. Dit is een van de oudste kaarten uit de collectie (Collectie Erfgoed Leiden PV71829).

July 2019
 Hardback (840 pp. with over
 800 full colour illustrations)
 ISBN 9789004398573
 Price € 175
*Explokart Studies in the History
 of Cartography, 19*
 Imprint: Brill | Hes & De Graaf

Sailing Across the World's Oceans

History & Catalogue of Dutch Charts Printed on Vellum 1580-1725

Günter Schilder and **Hans D. Kok**

This book discusses the rare remaining printed charts on vellum by commercial Amsterdam chart-publishers, of which some 150 copies could be traced. The charts are described and analysed in an illustrated cartobibliography. An extensive introduction investigates the development of Amsterdam as a centre for map production and distribution in Europe.

READERSHIP: All interested in maps, printed charts on vellum, Amsterdam chart-publishers, navigation techniques, map production and distribution in Europe.

BRILL

BK BUBB KUYPER

**VEILING BOEKEN
 MANUSCRIPTEN
 EN GRAFIEK**

met o.a.
 Nederlandse en
 buitenlandse
 kartografie,
 topografie en
 geschiedenis

**26-29
 November
 2019**

**Kijkdagen
 21-24 November**

Inbreng voor
 deze veiling
 mogelijk op
 maandag t/m
 vrijdag van
 9.00-17.00 uur

Kenaupark 30
 2011 MT Haarlem
 tel. 023 5323986
 fax 023 5323893
 e-mail info@bubbkuyper.com
 catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

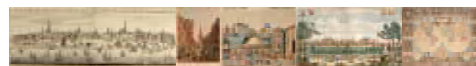
MAPS
 GLOBES
 TELLURIUMS
 PLANETARIUMS
 ARMILLARY SPHERES
 GLOBE CONSERVATION

<http://www.irisglobes.nl>

Inter-Antiquariaat *Mefferdt & De Jonge*

INKOOP en VERKOOP oude kaarten en stadsgezichten
 Bernard Zweerskade 18, 1077 TZ Amsterdam, T: 020-6640841
www.inter-antiquariaat.nl interantiquariaat@chello.nl

VARIA CARTOGRAPHICA

Inzendingen voor deze rubriek kunnen gestuurd worden aan Ester Smit

E-mail: e.smit@historischcentrumoverijssel.nl

EEN NIEUWE VORMGEVING VAN CAERT-THRESOOR

Na 38 jaargangen met weinig ingrijpende veranderingen in vormgeving vond de redactie dat de tijd rijp was voor een nieuw uiterlijk en een nieuwe uitstraling. De nieuwe vormgeving is het werk van Rimke Bartels van Twin Media in opdracht van Virtùmedia, die vanaf dit jaar ook de uitgave van het tijdschrift onder zijn hoede heeft. Het jaar 2020 zal nog in het teken staan van het kiezen uit de verschillende ontwerpelementen, maar het is al duidelijk dat we met meer wit en wat meer kleuraccenten een opener beeld nastreven. De illustraties, waar het immers in belangrijke mate omdraait, krijgen nog meer aandacht.

Niet alleen de vormgeving van *Caert-Threoor* maar ook die van de website verandert. Een grotere interactie tussen de website en het tijdschrift

wordt nagestreefd, en in de loop van het jaar 2020 gerealiseerd.

De redactie wil de familie Vis, eigenaars van uitgeverij Canaletto, die jarenlang vormgeving en druk van het tijdschrift verzorgd heeft, danken voor haar inzet voor het tijdschrift en de geschiedenis van de kartografie. Het tijdschrift heeft in 1982 slechts kunnen starten dankzij de financiële steun van Arie Vis, de toenmalige directeur van Canaletto. Na diens overlijden in 2008 werd de drukkerij geleid door Daniël en Arjan Vis, die ook na de overgang naar Twigt Grafimedia bij het tijdschrift betrokken bleven. Daar zijn wij hen zeer erkentelijk voor.

De Redactie

Verslag van de zesde Jansoniuslezing aan de Universiteit van Amsterdam

De jaarlijkse Jansoniuslezing vond plaats in de Singelkerk in Amsterdam. Allereerst was student Jort Leeftang aan het woord. Hij vertelde over het verzamelen van data van oude kaarten in een historisch GIS. In een beknopt overzicht liet hij zien hoe elementen en objecten van oude kaarten in een applicatie kunnen worden omlind, vervolgens gecategoriseerd en gecodeerd om in een databank te worden gezet. Door dit project, dat geleid wordt door Bram Vannieuwenhuize, komen nieuwe gegevens aan het licht. Zo blijkt een klein voorwerp, dat lijkt op een schaalte in werkelijkheid een breeuwketel te zijn, een smal huis in werkelijkheid een toren was, enzovoort. Voor dit project is de bekende kaart van Amsterdam in vogelvluchtperspectief vervaardigd door Cornelis Anthonisz. uit 1544 gebruikt. In die tijd stonden er in Amsterdam 1882 bomen, achttien kranen en 61 kanonnen. Dankzij de nieuwe digitale kaart worden complexe maatschappelijke processen

duidelijker zichtbaar, die uiteraard zeer nuttig kunnen zijn voor (wetenschappelijk) onderzoek.

Het tweede en grootste deel van de middag werd verzorgd door Paula van Gestel, onderzoeker bij Explokart. Vanaf 2007 doet zij samen met Günter Schilder onderzoek en stelt zij een kartobibliografie samen van alle in de Nederlanden geproduceerde wandkaarten tot ongeveer 1850, met als eindpunt de schoolwandkaarten (die vormen een andere categorie evenals de rivierkaarten, panorama's, polderkaarten en oorlogskaarten).

Dat het leven van een kaarthistoricus niet over rozen gaat, blijkt meteen bij de definiëring. Want, wat is een wandkaart? En welke wandkaarten vallen binnen de kaders van het onderzoek? Het criterium 'vierbladig, gemonteerd met decoratieve randen', valt meteen af, als blijkt dat er prachtige wandkaarten bestaan, gemonteerd met randen bestaande uit twee bladen. Sommige

Paula van Gestel tijdens de Jansoniuslezing (foto Reinder Storm).

kaarten zijn verloren gegaan, maar dankzij oude correspondenties, boedelinventarissen, catalogi en lijsten van uitgevers weten we dat de kaart bestaan heeft en worden om die reden opgenomen in de kartobibliografie.

De bloeiperiode van de wandkaarten vond plaats in het laatste decennium van de zestiende eeuw en eerste decennium van de zeventiende eeuw. Willem Blaeu (1598/1599-1673) en Jodocus Hondius (1573-1612) produceerden kaarten waarbij ze de nieuwste geografische kennis in hun kaarten verwerkten. De kaarten werden tevens rijk versierd en vertoonden niet alleen de wereld, maar ook Bijbelse en antieke voorstellingen, en waren voorzien van een uitleg over projecties, globesegmenten, gelijkgradige afbeeldingen, en de wereldkaarten in historische context.

Na 1620 trad er een afname op in wandkaartproductie door verlegging van de bedrijfsvoering en door oorlogen. Na de Vrede van Münster in 1648 vond er weer een opleving plaats, Joan Blaeu, maakt een 21-bladige wandkaart. De mode veranderde; het kaartbeeld is anders, en er is minder versiering, de kaart oogt zakelijker. De periode na 1660 zouden we een tweede bloeiperiode kunnen noemen. Het is de tijd van de reuzenatlassen, met gemonteerde wandkaarten in drie gebonden atlassen die tegenwoordig berusten in Londen, Rostock en Berlijn. Frederik de Wit (1630-1706) neemt de kaartproductie vanaf 1670 over. Hij was steenrijk, had geen erfgenamen en had een enorme productie. We zien dat de commercie het wint van de kennisoverdracht. Imponeren en duur doen wordt belangrijk, onder andere door het toepassen van technieken om de verschillende kaartbladen naadloos op elkaar aan te laten sluiten. Het duurde ongeveer vier tot twaalf weken om een mooie wandkaart te vervaardigen. Per koperplaat konden duizend tot tweeduizend bladen worden afgedrukt, zo'n dertig of veertig per dag.

Het grootste gedeelte van de in de Nederlanden gemonteerde wandkaarten bevindt zich in het buitenland. Als een kaart lang aan de muur heeft gehangen, is dat uiteraard aan de verkleuringen en de vervuilingen te zien. Vocht, zonlicht en roet doen een kaart weinig goed. Na verloop van tijd werd het vieze ding op stokken weggegooid.

Een leerzame en onderhoudende lezing, waarbij de luisteraar de tijd vergeet. Paula van Gestel weet het heel mooi te brengen, veel kennis, een sympathieke zweem humor, goed gearticuleerd en mooi taalgebruik. Met het nieuwe nog niet zo vaak aan de orde gekomen thema vormde deze zesde Jansoniuslezing een belangrijke kennisuitwisseling. Reden te meer om deze lezing te bezoeken.

DIGITALE HERUITGAVE ASIA MAIOR-ATLASSEN DOOR HET NATIONAAL ARCHIEF

Het Nationaal Archief is in samenwerking met uitgeverij Asia Maior begonnen met het in herziene versie digitaal uitgeven van een aantal van de belangrijkste werken van deze uitgeverij. De series atlassen vormen een waardevolle bron voor de kartografie van de gebieden waar Nederland in het verleden actief was. Naast het kaartmateriaal zijn ook de begeleidende teksten en indexen van grote waarde. Deze digitale publicatie, mogelijk gemaakt door middelen uit het programma Gedeeld Cultureel Erfgoed, is met recht een heruitgave te noemen. De teksten en indexen zijn gecorrigeerd en aangevuld en een groot aantal kaarten zijn op kleur en uiterlijk verbeterd. Omdat ze in kleine oplage uitgegeven zijn, zijn ze – vooral buiten Nederland – moeilijk beschikbaar, vandaar deze digitale publicatie. De atlassen zijn uiteindelijk te gebruiken en te downloaden op de website van het Nationaal Archief. Momenteel zijn de *Grote Atlas van Nederlands Oost-Indië* en de *Grote Atlas van de VOC* deel I beschikbaar. Binnenkort zullen er meer delen volgen. De atlassen zijn te vinden onder inventarisnummer 2.14.97.

Kijk voor meer informatie en een voorproefje: www.gahetna.nl/archievenoverzicht/pdf/NL-HaNA_2.14.97.ead.pdf

Ristow-prijs

De *Washington Map Society* eert Dr. Walter W. Ristow, voormalig hoofd van de *Geography & Map Division, Library of Congress* en medeoprichter en eerste voorzitter van de *Washington Map Society* met de uitreiking van de jaarlijkse Ristowprijs. Hierbij een oproep voor het schrijven van een artikel dat handelt over historische kartografie. Vol- of deeltijdstudenten, afgestudeerden, promovendi of postdoc, iedereen van een geaccrediteerde universiteit wordt uitgenodigd deel te nemen.

De prijs bestaat uit een beloning van 1.000 dollar, een jaar gratis lidmaatschap bij *Washington Map Society*, publicatie van het winnende artikel in 'The Portolan – Journal of the Washington Map Society' en zes exemplaren ervan met het gepubliceerde artikel.

Wanneer: vóór 1 juni 2020 moet het artikel in pdf binnen zijn
Sturen naar: Dr. Katherine Parker per e-mail naar kaparker18th@gmail.com
Meer informatie: kaparker18th@gmail.com en www.washmapsociety.org/Ristow-Prize.htm

Affiche van de tentoonstelling 'Stap in de wereld van de bosatlas' (foto onderwijsmuseum)

BOSATLAS

Een lesboek dat al bijna 150 jaar lang meegaat verdient een tentoonstelling. Dat vonden de makers van 'Stap in de wereld van de Bosatlas' van het onderwijsmuseum ook. De tentoonstelling gaat in op de ontwikkeling van het aardrijkskunde-onderwijs, hoe kaarten werden gemaakt en waarom de Bosatlas al 150 jaar lang meegaat. Wie was Pieter Roelf Bos en wat dreef hem om een schoolatlas te maken? De expositie is tot stand gebracht in samenwerking met externe partijen, waaronder Noordhoff.

Waar: Nationaal Onderwijsmuseum, Burgemeester de Raadt singel 97, Dordrecht
Toegang: museumjaarkaart gratis
Meer informatie en openingstijden: www.onderwijsmuseum.nl

Frisia Occidentalis weergegeven uit *Chronique van Vrieslant*, vervaardigd door Pierus Winsemius in 1622. Kaartcollectie Tresoar, Leeuwarden, nummer KvF-62a.

Friesland in kaart gebracht

Sinds vorig jaar staat er op tresoar.nl een bijzondere atlas. Het gaat om een atlas, *Chronique ofte historische geschiedenis van Vrieslant beginnende vanden jaere nae des werelts scheppinghe 3635 ende loopende tot den jaere nae de gheboorte Christi* van Pier(ius) Winsemius uit 1622. Het gaat om een kroniek in twintig delen, die gedigitaliseerd zijn door het Tresoar in Leeuwarden. Pier was benoemd in 1616 tot historieschrijver van Friesland. In 1644 overleed hij in Franeker, waar hij hoogleraar retorica en geschiedenis was aan de toenmalige Universiteit.

Alle twintig delen zijn in te zien via de website van Tresoar.

Kijk op: www.tresoar.nl/ontdek/-Friesland-in-kaart-gebracht/Pages/HomePage.aspx (onderaan de tekst staat een koppeling naar de scans).

EXPLOKART FELLOWSHIP

Vanaf 2020 zullen jaarlijks Explokart fellowships worden uitgereikt aan kaarthistorici en –conservatoren die onderzoek willen komen doen naar de geschiedenis van de kartografie en/of de uitgebreide kaartencollecties in Amsterdam en daarbuiten. Dat onderzoek zal gebeuren in nauwe samenwerking met de Explokart leerstoel Historische Cartografie aan de Universiteit van Amsterdam en Allard Pierson.

Het Explokart fellowship kan worden aangevraagd voor een periode van één tot zes maanden en staat open voor zowel jonge als gevestigde onderzoekers, docenten en kaartenconservatoren uit binnen- en buitenland. Het bezit van een doctorstitel is geen noodzakelijke voorwaarde om zich aan te melden als kandidaat.

Van de deelnemers wordt verwacht dat ze regelmatig aanwezig zijn in Allard Pierson, zodat er samenwerking en overleg kan plaatsvinden met andere kaart-historici en -conservatoren. Verder wordt verwacht dat zij een publieke presentatie of workshop geven over hun onderzoek en, voor zover mogelijk, bijdragen aan het onderzoek van de Explokart leerstoel. Idealiter leidt het onderzoek naar de publicatie van een boek of artikel. Aan het eind van het fellowship wordt een rapport verwacht.

Het fellowship voorziet in een maandelijks vergoeding van duizend euro en een heen-en-terugreis naar Amsterdam. Fellows zullen een werkplek en de nodige faciliteiten krijgen in Allard Pierson (Oude Turfmarkt 129 te Amsterdam).

Uiterste indiendata: 1 april en 1 oktober 2020

Aanmelding en meer informatie: www.cart-hist-cathedra.nl/ (website van de Stichting Cartographiae Historicae Cathedra)
Vragen en kandidaturen: info@cart-hist-cathedra.nl.

Tentoonstelling 'De Atlas van Blaeu' in het Huis van het Boek.

In het Huis van het Boek, zoals Museum Meermanno, het oudste boekenmuseum ter wereld heet, loopt sinds kort de tentoonstelling 'De atlas van Blaeu: een wereldboek'. Zes delen van de beroemde 350 jaar oude *Atlas Maior* zijn te zien. Halverwege de tentoonstelling worden er pagina's omgeslagen, zodat er andere kaarten getoond worden.

De atlas is een van de absolute topstukken van Huis van het Boek en het hoogtepunt van de Nederlandse zeventiende-eeuwse boekdrukkunst. Van deze 'Grote Atlas', uitgegeven

tussen 1662 en 1665, wordt wel gezegd dat het de mooiste atlas is, ooit gemaakt. Het Huis van het boek-exemplaar is uitzonderlijk mooi omdat alle kaarten zijn 'afgezet' (ingekleurd) door de Amsterdamse meester-afzetter Dirck Jansz. van Santen.

Waar: Het huis van het Boek, Prinsessegracht 30, Den Haag

Wanneer: tot en met 12 april 2020

Toegang: MJK gratis

Meer informatie en openingstijden: www.meermanno.nl

Grote collectie antieke landkaarten en stedenprenten van alle delen van de wereld

Antiquariaat Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte)
4331 JV Middelburg

telefoon
0118 674141

mobiel:
06 28146967

e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:

donderdag
11.00 – 21.00 uur

vrijdag
12.00 – 17.00 uur

zaterdag
11.00 – 17.00 uur

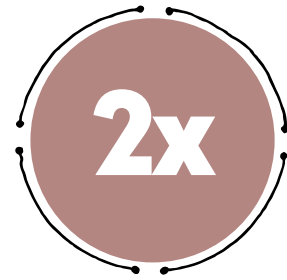
Ook gevestigd te Amsterdam

Singel 276
1012 WG Amsterdam

Geopend: zaterdag
10.30 – 17.30

www.datnarrenschip.nl

RECENSIES

Inzendingen voor deze rubriek kunnen gestuurd worden aan Ron Guleij

E-mail: ron.guleij@nationaalarchief.nl

Kaarten van Afrika

Het beeld van Bernini *Fontana dei Quattro Fiumi* op het Piazza Navona in Rome laat vier grote rivieren zien, waarbij het beeld dat de Nijl uitbeeld een blinddoek draagt; de bron van de Nijl was nog onbekend. Het Afrikaanse continent was en is in vele opzichten, ook in kartografisch opzicht, een fascinerend continent, lang onbekend en dus wat geheimzinnig. Vanzelfsprekend hebben kaarten een grote rol gespeeld bij het beeld dat er van Afrika was. Zo was er de Mercatorprojectie die de indruk gaf dat Afrika niet zo veel groter was dan Europa, terwijl het in oppervlakte ruim drie keer zo groot is. Het heeft tot ver in de negentiende eeuw geduurd, voor er enig inzicht was in de topografie van Afrika, bijvoorbeeld het verloop van de grote rivieren.

Kaartenmakers hebben geworsteld met de vraag hoe ze Afrika op hun kaarten moesten afbeelden. De ontwikkeling van het kaartbeeld is dan ook een boeiend gebeuren, dat als het ware de stand van de wetenschap op enig moment liet zien. Elke kaart is een publicatie met de dan nieuwste inzichten, gebaseerd op de informatie die zeevaarders en reizigers gaven. Het spreekt vanzelf dat het beeld van Afrika in de loop der eeuwen voortdurend aan verandering onderhevig was. De kaarten van Ptolemaeus geven de opvattingen van zijn tijd weer, gebaseerd op zorgvuldige berekeningen en de verhalen van reizigers, een model dat even werd vervangen door nieuwe inzichten, zoals te zien in de kaarten van Fries en later Ortelius. Zo is elke kaart van Afrika een nieuwe hypothese die om bevestiging ervan, dan wel om een nieuwe hypothese vraagt.

Pas aan het einde van de negentiende eeuwen waren er voldoende feiten

beschikbaar, bijvoorbeeld over het verloop van de rivieren, om tot een definitief kaartbeeld te komen.

Het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika in Brussel (KMMA) heeft een beperkte collectie kaarten van Afrika: zo'n 3.600, waarvan 600 daterend van vóór 1850. Een groter deel zijn kaarten die door Belgische diensten zijn gemaakt in de jaren voor de onafhankelijkheid van Congo in 1960. Daarnaast beheert het archief van het museum ook de Stanley Collectie, waarin door Stanley getekende kaartjes.

Wulf Bodenstern, die al jaren als vrijwilliger werkt bij de kaartenverzameling van het KMMA, selecteerde tachtig kaarten. Het KMMA maakte daarvan een prachtig boekje. Dit is mede mogelijk gemaakt door Philippe de Moerloose, die met zijn bedrijf in Congo actief is.

De tachtig kaarten geven een mooie doorsnee van de kaarten die er sinds de vijftiende eeuw van Afrika in Europa zijn verschenen. Hoewel de collectie van het KMMA beperkt is, zijn er een aantal bijzondere kaarten van Afrika opgenomen, zoals een Ptolemaeus kaart door Sylvanus uit 1511, een zeldzame editie van de kaart van Gastaldi uit 1554 en de kaarten van Pigafitta van Afrika en Congo in een uitgave van de *Relatione* in een Latijnse editie door De Bry uit 1598.

Bij de kaarten na 1885 is er relatief veel aandacht voor kaarten van Congo, de voormalige Belgische kolonie waar het museum veel materiaal van heeft. Het laat zien dat de koloniale kartografie een belangrijk aspect van de kartografie van Afrika is en nog lang niet altijd een goed vervolg heeft gekregen.

Naast een korte algemene inleiding wordt elke kaart van een toelichting

KAARTEN VAN AFRIKA

- Wulf Bodenstern.
- Brussel: Koninklijk Museum voor Midden Afrika, 2017.
- 296 p; ill. in kleur.
- ISBN 978-9-4922-4474-1.
- Prijs: € 21,95.

voorzien, waarbij op bijzondere details wordt gewezen.

Kan een boekje in het formaat 15,5 x 18 cm een mooi kaartenboek zijn? Ja dan kan, als je zoals bij deze uitgave er een cd bij doet. Deze eenvoudige te gebruiken cd laat alle kaarten zien, die bovendien fraai uitvergroot kunnen worden, met elkaar kunnen worden vergeleken en ook nog aanvullend kaartmateriaal bevat. Alleen de cd is de aanschaf van dit boek meer dan waard!

Natuurlijk zijn er ook bij deze uitgave wat kritische kanttekeningen te plaatsen. De titel op de omslag en de rug zijn klein weergegeven en verdwijnt tussen alle andere informatie die kennelijk op de voorkant moest staan. Er ontbreekt een lijst van opgenomen kaarten.

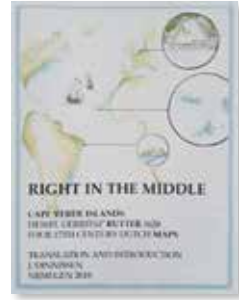
Dit is uitgave door het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, een van oorsprong koloniaal instituut en museum, vergelijkbaar met het KIT, voorheen Koninklijk Instituut voor de Tropen, en Tropenmuseum in Amsterdam, en daar waar het Nederlandse instituut zich op Indonesië richtte, concentreerde het Belgische zich op Congo. De bibliotheek en kaartencollectie van het KIT zijn daar helaas niet meer en deels in de Universiteitsbibliotheek in Leiden opgenomen. Dit boekje laat ook zien dat het ook anders kan. In het KMMA is een omgekeerde beweging gaande: daar is de kaartencollectie de afgelopen jaren uitgebreid en is er een interessant instituut over Afrika, een werelddeel waar we nog veel van zullen horen. *Kaarten van Afrika* laat zien dat er een, weliswaar bescheiden, maar interessante collectie is opgebouwd.

Dit boekje is een van de weinige uitgaven die er zijn over de kartografie van Afrika. De laatste decennia is alleen het boek *The Mapping of Africa* van Betz verschenen, dat een heel andere karakter heeft. Wulf Bodenstern, die in 2008 *The Mapping of Africa* in Caert-Thresoor recenseerde, heeft met deze uitgave voor een breder publiek aandacht gevraagd voor de kartografie van Afrika. De prijs van *Kaarten van Afrika* kan moeilijk de reden zijn dit mooie boekje inclusief cd niet aan te schaffen.

© KEES VAN GROOTHEEST ©

Right in the middle

Na de constatering van Jorgen Dinnissen dat er nog nooit een boek of artikel verschenen is over de Kaapverdische eilanden in de Gouden Eeuw, besloot hij tot het maken van dit boek. Zonder twijfel was volgens Dinnissen Hessel Gerritsz, de meest invloedrijke kaartmaker van de zeventiende eeuw. Gerritsz.

zou ervan overtuigd zijn geweest dat het verlies van Brazilië mede veroorzaakt werd vanwege te weinig vasthoudendheid van de West-Indische Compagnie (WIC). Men zou betere informatie (leeskaarten) nodig gehad moeten hebben, waarmee de missie van de kaartmaker een feit was. Jorgen Dinnissen heeft ook een missie, te weten het prachtige zeventiende-eeuwse journaal van Hessel Gerritsz over de Kaapverdische eilanden uit de vergetelheid te trekken. Hij heeft hiervoor een aantal kaarten

geraadpleegd en onderzocht. Resultaat: dit lijvige werk *Right in the middle*.

De titel *Right in the middle* is met een vleugje humor gekozen. Nadat de auteur kort ingaat op het ontstaan van het handelsimperium van de VOC en de WIC legt hij uit dat vanwege de handelsroutes richting Zuid-Amerika de Kaapverdische eilanden inderdaad in het midden liggen. Nadat hij uiteen heeft gezet dat het leeuwendeel van de WIC-archieven verloren zijn gegaan, beschrijft hij hoe hij zijn onderzoek heeft opgezet en hoe hij te werk ging. In zijn werk *Right in the middle* is een deel van de koersbeschrijving van Gerritsz, berustende in het Nationaal Archief onder 4.VEL-X getranscribeerd. Hij vergelijkt scheepslogboeken met gedrukte kaarten. Sommige gedrukte kaarten van de Kaapverdische eilanden zijn op basis van de journaals vervaardigd, en andere niet.

Dinnissen heeft een van de kaarten die hij in zijn werk onderzoekt zelf in bezit. Hij wil de naam van de maker achterhalen. De kaart stamt uit 1640-1660 en zou een van de eerste kaarten van de Kaapverdische eilanden kunnen zijn. Of de auteur slaagt in zijn zoektocht laten we om het spannend te houden in het midden.

Een boek met een zeer interessant onderwerp, hoewel aan de vormgeving wel meer aandacht besteed had mogen worden. Verderop laat het boek echter een wat ander beeld zien. Het is ruim voorzien van verduidelijkende en illustraties die de tekst ondersteunen. De teksten zijn getranscribeerd en tevens vertaald naar het Engels en naar het Portugees, met eerdere, bewerkte, vertalingen van Ben Teensma.

Tenslotte, in het supplement is tot grote verrassing het deel van het journaal van Gerritsz, wat betrekking heeft op de Kaapverdische Eilanden, bladzijde voor bladzijde afgebeeld. Rijk geïllustreerd, veel details, en dat moet ook bij een boek met een historisch-kartografisch onderwerp. De auteur heeft het wat dat betreft begrepen. Iedereen die een mooie schat ontsloten wil zien, wordt aangeraden dit boek aan te schaffen. Degene die een wetenschappelijk verhaal verwacht, komt misschien van de koude kermis thuis. Het is een mooie toegang voor een groot publiek. Overigens kan het Engels wel beter en lelijke kaffen zouden verboden moeten worden.

© ESTER SMIT ©

RIGHT IN THE MIDDLE

Cape Verde Islands. Hessel Gerritsz' rutter 1628.

Four 17th century Dutch maps

© Translation and introduction J. Dinnissen © Nijmegen : LULU, 2018.

© Te verkrijgen via: www.lulu.com/shop © prijs: €54,42 (exclusief BTW).

LITERATUUR

en facsimile-uitgaven

Samengesteld door
Peter van der Krogt en Martijn Storms

E-mail: p.c.j.vanderkrogt@uva.nl
m.storms@library.leidenuniv.nl

Zie ook: www.explokart.eu/journals

A

Aarssen, Paul, 'Kosmografie in dichtvorm.' *Zeeland* 27, 4 (2018): 155-157.

Abrahamse, Jaap Evert, *Historische atlas van Amersfoort. Middelpunt van Nederland*. Nijmegen: Vantilt, 2019. – 80 blz. – ISBN 9789460044472. – €24,50.

Ashworth, Mick, *Why North is up. Map conventions and where they came from*. Oxford: Bodleian Library, 2019. – 224 blz. – ISBN 9781851245192. – € 20,-.

B

Bos, Jeroen, 'Een vergeten kaartenmaker: Carl Friedrich Reimer.' *Caert-Thresoor* 38,4 (2019): 18-24.

C

Cams, Mario, 'Blurring the boundaries. Integrating techniques of land surveying on the Qing's Mongolian frontier.' *East Asian Science, Technology, and Medicine* 46 (2017): 25-46.

Cams, Mario, 'De Novus Atlas Sinensis van Martini en Blaeu en zijn Chinese bronnen.' *Caert-Thresoor* 38,4 (2019): 3-17.

D

Dupont, Colin, 'La cartographie des zones suburbaines sur les plans de villes de Jacques de Deventer (milieu du XVIe siècle).' In Guy Thewes & Martin Uhrmacher (eds.), *Extra Muros. Suburban spaces in the late Middle Ages and modern times*. Köln: Böhlau Verlag, 2019, blz. 27-50.

Dupont, Colin, *Cartographie et pouvoir au XVIe siècle. L'atlas de Jacques de Deventer*. Turnhout: Brepols, 2019 [Terrarum Orbis 16]. – 351 blz. – ISBN 978-2-503-58606-9. – € 120,-.

G

Groesen, Michiel van, *Imagining the Americas in print. Books, maps and encounters in the Atlantic world*. Leiden: Brill, 2019 [Library of the Written World 74]. – 272 blz. – ISBN 978-90-04-34802-8. – €130,-.

H

Heesch, Daan van, 'Jerusalem naert Leven? Envisioning the Holy City in the Low Countries (1525-1575)' In Thomas Balfe, Johanna Woodall & Claus Zittel (eds.), *Ad vivum? Visual materials and the vocabulary of life-likeness in Europe before 1800*. Leiden: Brill, 2019, blz. 200-223.

Hofmann, Catherine, & François Nawrocki, *Le Monde en Sphères*. Paris: Bibliothèque nationale de France, 2019. – Bundel met bijdragen van verschillende auteurs, verschenen t.g.v. de gelijknamige tentoonstelling in de Bibliothèque nationale, 16 april - 20 juli 2019. – ISBN 978 2 7177 2798 2.

K

Krogt, Peter van der, 'The 'Very First' Printed Map of the Island of St. Thomas - Made 300 Years Ago by Simon de Bon Maison.' *The Portolan* 106 (Winter 2019): 37-41.

L

Lees, Brian, 'The lande of Java' on the Jean Rotz Mappa Mundi.' *The Globe* 85 (2019): 1-12.

Lem, Anton van der, 'Vrijheid of gehoorzaamheid in de Tachtigjarige Oorlog? De strijd om de internationale publieke opinie in de media.' *De Boekenwereld* 35 (2019), 4: 12-17.

Łopatecki, Karol, 'A medal minted by the Dutch West India Company in 1637 in honour of Krzysztof Arciszewski as a cartographic source.'

Polish Cartographical Review 50, 3 (2018): 151-161 [vertaling van een artikel in het Pools, gepubliceerd in *Polish Cartographical Review* 50, 2 (2018): 231-242].

M

Martens, Pieter, 'Cities under siege portrayed ad vivum in early Netherlandish prints (1520-1565).' In Thomas Balfe, Johanna Woodall & Claus Zittel (eds.), *Ad vivum? Visual materials and the vocabulary of life-likeness in Europe before 1800*. Leiden: Brill, 2019, blz. 151-199.

Martinez, Carolina, *Mundos perfectos y extraños en los confines del 'Orbis Terrarum'. Utopía y expansión ultramarina en la modernidad temprana (siglos XVI-XVIII)*. Caba (Argentinië): Miño y Davila, 2019. – 300 blz. – ISBN 978-84-16467-09-9. – ARS 860,-.

Moore, John, 'Nieuwe kaart van de rivier van Glasgow. A Scottish source for a Dutch sea chart.' *Maps in History* 64 (2019): 18-24.

O

Ottens, Willemieke, Els van der Laan & Jelmer Bokma, 'Speuren naar (on) zichtbare structuren in het buitenplaats- en landgoederenlandschap Groene Parels op basis van oude en nieuwe kaarten.' *Caert-Thresoor* 38,4 (2019): 25-31.

P

Putten, Rob van, Petra Robben & Pieter Siebers, *Historische atlas van Tilburg. De transformatie van een textielstad*. Nijmegen: Vantilt, 2019. – 80 blz. – ISBN 9789460044229. – €24,50.

R

Renteux, Jean-Louis, 'La 'Carte très particulière du Haynaut' de Naudin (ca. 1709-1728).' *Cartes & Géomatique* 238 (2018): 115-128.

Rijt, Josephine van, 40 jaar ruimtelijke data jn vogelvlucht. In: *Agora: magazine voor sociaal ruimtelijke vraagstukken* 35, 4 (2019), 16-17.

Rousman, Corentin, 'Mons, ville ouverte. Un nouveau projet urbanistique pour la cité.' In Guy Thewes & Martin Uhrmacher (eds.), *Extra Muros. Suburban spaces in the late Middle Ages and modern times*. Köln: Böhlau Verlag, 2019, blz. 141-177.

S
Stigter, Bianca, *Atlas van een bezette stad. Amsterdam 1940-1945*. Amsterdam: AtlasContact, 2019. – 560 blz. – ISBN 9789045029573. – €59,99.

Stolzenberg, Daniel, 'The Holy Office in the Republic of Letters. Roman censorship, Dutch atlases, and the European information order, circa 1660.' *Isis* 110, 1 (2019): 1-23.

Storms, Martijn, 'Grenzen, forten en vlaggen op een VOC-kaart van Timor.' *De Boekenwereld* 35 (2019), 4: 52-59.

Storms, Martijn, 'Kaartencollecties in Nederland: Universitaire Bibliotheken Leiden.' *Caert-Thresoor* 38,4 (2019): 32-34.

T
Tent, Jan, 'The curious Van Dijk map of the Gulf of Carpentaria.' *The Globe* 85 (2019): 35-50.

V
Van de Perre, Dirk, 'Pieter de Sinaeij, maker van de grote landkaart van Denderwindeke.' *Het Land van Aalst* 71, 2 (2019): 56-64.

Vannieuwenhuyze, Bram, 'Oude kaarten op de wip.' In: *Agora: magazine voor sociaal ruimtelijke vraagstukken* 35, 4 (2019), 8-11.

Vermoesen, Reinoud, Georges Vande Winkel & Gabriël Radant (red.), *De stadsgesichten van Philips de Dijn – 1626*. [Themanummer *Het Land van Aalst* 71, 1 (2019)] http://www.hetlandvanaalst.be/wordpress/wp-content/uploads/2019/03/HLVA_2019_NR1website.pdf.

Vrielinck, Sven, *Grootse plannen. De kadastrale Atlas van België van P.C. Popp: Genese en datering (1840-1880)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018. – 168 blz. – ISBN 978-94-6298-785-2. – € 30,99.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

E-PERIMETRON 14,4 (2019)

On-line tijdschrift:
<http://www.e-perimtron.org>

Bauer, Hans, 'Introduction: Maps in Libraries as Call for Action. Some Reflections on the Workshop Maps in Libraries 2019' (blz. 164-168).

Frolov, A.A., A.A.Golubinskij, S.S.Kutakov, & A.I. Savinova, 'Web-GIS "Drawings of the Russian State of the 16th-17th centuries"' (blz. 169-182).

Kuzma, Marta, 'Are You Able to Find the Maps You Need?' (blz. 183-192).

Weber, Andreas, 'Baden-Württemberg State Archives as Custodians of Maps and Georeferenced Data. Towards a Digital Archival Infrastructure for Cartographic Records' (blz. 193-202).

Žabička, Petr, & Miloš Páček, 'Cataloguing and Presentation Tools for Old Maps and Map Series' (blz. 203-214).

Zhlobinskaya, Olga, 'Maps in the Digital Collection of the Presidential Library: User Perspective' (blz. 215-221).

IMAGO MUNDI 72, 1 (2020)

Nadal i Piqué, Francesc, & Alexandre Nobajas, 'Cartography and Urban Planning: The City Plans of Barcelona by Miquel Garriga i Roca (1856-1862)' (blz. 1-13).

Foliard, Daniel, & Nader Nasiri-Moghaddam, 'Contested Cartographies: Empire and Sovereignty on a Map of Sistan, Iran (1883)' (blz. 14-31).

Armstrong, Marc P., 'U.S. Census Bureau Area Measurements for Sub-Country Areas and Clarence Batschelet's U.S. Population Density Map of 1942' (blz. 32-40).

Robles Macías, Luis A., 'No, Mapmaker Juan Vespucci Was Not a Medici Spy' (blz. 41-46).

Bellingeri, Giampiero, & Marica Milanesi, 'The Reappearance of the Lost Map of Muscovy by Paolo Giovio (1525)' (blz. 47-51).

Kramer, Scott, & Hanae Kurihara, 'Shimaya Ichizaemon and Japanese Cartography of the Bonin (Ogasawara) Islands' (blz. 52-60).

THE PORTOLAN 106 (WINTER 2019)

Informatie:
<http://www.washmapsociety.org/The-Portolan-Journal.htm>

Donnelly, Catherine Nicholson, 'Elizabeth Jane Lenthall Stone: Pioneering American Woman Map Engraver' (blz. 9-26).

Krogt, Peter van der, 'The 'Very First' Printed Map of the Island of St. Thomas - Made 300 Years Ago by Simon de Bon Maison' (blz. 37-41).

Demhardt, Imre Joseph, 'Geodetic Surveying in the United States: The First Century' (blz. 42-46).

Sweetkind-Singer, Julie, 'Maps in the Service of War: The Office of Strategic Services Map Division' (blz. 47-56).

Lyon, Rod, 'Discoveries and Confirmations about Monaco' (blz. 57-59).

In- en verkoop: **antiquarische
boeken**

prenten

**decoratieve
grafiek**

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken
15-19e eeuw
- Topografie
- Atlassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat
Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda
Telefoon: 076 560 44 00
Mobiel: 06 532 994 10
E-mail: dieter.d@planet.nl
www.plantijnmaps.com

Internetveilingen

Februari, Maart, April, Mei, Juni,
September, Oktober en November

www.swaen.com

Inbreng voor deze internet-veilingen is mogelijk
gratis taxatie - email: paulus@swaen.com

Tel. London + 44 (0)750 937 0039 / USA +1 727 687 3298

Sinds 40 jaar inkoop en verkoop van oude kaarten en atlassen
online catalogus met meer dan 2000 items

www.cartahistorica.com

*A map enthusiast with 40 years of pure passion.
Discover maps from all over the world.*

 [cartahistorica](https://www.instagram.com/cartahistorica)

 [cartahistorica](https://www.facebook.com/cartahistorica)

 info@cartahistorica.com